

STUDIA Debreceni Teológiai Tanulmányok

*A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
teológiai szakfolyóirata*

STUDIA Debreceni Teológiai Tanulmányok

*A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
teológiai szakfolyóirata*

2015/2.

*Theological Journal of the
Debrecen Reformed Theological University*

*Theologische Zeitschrift der
Reformierten Theologischen Universität Debrecen*

Főszerkesztő és felelős kiadó/Editor-in-Chief:
Bölcskei Gusztáv rektor

Felelős szerkesztő/Managing Editor:
Hodossy-Takács Előd

A felelős szerkesztő munkatársai/Co-Editors:
Gaál Izabella, Jeneiné Hurja Bettina Valéria,
Jenei Péter

Kiadja a Debreceni Református Hittudományi Egyetem
4044 Debrecen, Kálvin tér 16.

ISSN 2415-9735

Szerkesztőbizottság/Editorial Board:
Baráth Béla Levente, Kustár Zoltán,
Molnár János, Peres Imre

Olvasószerkesztő/Copy Editor:
Lapis-Lovas Anett

Szerkesztőség címe/Editorial Office:
H–4044 Debrecen, Kálvin tér 16.
Tel.: +36-52/516-820 • Fax: +36-52/516-822
E-mail: rektori@drhe.hu • Web: <http://www.drhe.hu>

Olvasói észrevételek/Readers' reflections:
takacse@drhe.hu

Borítón: Szent Biblia, az az Istennek O es Ujtestamentomaban
foglaltatott egész Szent Írás. Várad, Kolozsvár, Szenci Kertész,
1661. (RMNy 2982.) látható.

Technikai szerkesztés:
Miklósiné Szabó Monika

Készítette:
Kapitális Kft.

Felelős vezető:
Kapusi József

TARTALOM

LECTORI SALUTEM!

HODOSSY-TAKÁCS ELŐD

TANULMÁNYOK

GAÁL BOTOND – A humor az okos emberek kiváltsága.	
Egyetemtörténet professzoros anekdotákban	9
KARL W. SCHWARZ – Debrecen–Wien: Von István Szoboszlai Pap bis Zsigmond Varga	27
KARASSZON ISTVÁN – A Deuteronomiumi Történeti Mű	39
HODOSSY-TAKÁCS ELŐD – Források, történelem, teológia.	
Néhány magyarázati elv a Királyok két könyvének kommentárjához	49
PELESKEY MIKLÓS PÉTER – A Barth-tanítvány, Torrance eszkatológiai felfogása	61

KÖSZÖNETMONDÁS	71
----------------	----

RECENZÍÓK

NÉMETH ÁRON – Hermann-Josef Stipp (Hrsg.): Das deuteronomistische Geschichtswerk	73
BALLA IBOLYA – Robb Andrew Young: Hezekiah in History and Tradition	79
MÓZSA SZABOLCS – Gaál Botond: Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban	82
FEJES JÁNOS – Paul Lawrence–Richard Johnson: Bibliai kéziatlasz	90
JENEI PÉTER – Megan Bishop Moore–Brad E. Kelle: Biblical History and Israel's Past. The Changing Study of the Bible and History	94
RAVASZ HAJNALKA – Ulrich Luz: Theologische Hermeneutik des Neuen Testaments	98
KÓKAI NAGY VIKTOR – Klaus Haacker: Stephanus – Verleumdet, verehrt, verkannt	103

CONTENTS

LECTORI SALUTEM!

ELŐD HODOSSY-TAKÁCS

ESSAYS

BOTOND GAÁL – Humour is a Privilege of Smart People.	9
History of the University in Anecdotes about Professors	27
KARL W. SCHWARZ – Debrecen–Wien: Von István Szoboszlai Pap bis Zsigmond Varga	39
ISTVÁN KARASSZON – Deuteronomic Historical Work	49
ELŐD HODOSSY-TAKÁCS – Sources, History, Theology.	61
Some Explanatory Principles on the Commentary on the two Books of Kings	61
MIKLÓS PÉTER PELESKEY – The Eschatological Understanding of Torrance, a Follower of Barth	71

ACKNOWLEDGEMENT	71
-----------------	----

REVIEWS

ÁRON NÉMETH – Hermann-Josef Stipp (Hrsg.): Das deuteronomistische Geschichtswerk	73
IBOLYA BALLA – Robb Andrew Young: Hezekiah in History and Tradition	79
SZABOLCS MÓZSA – Botond Gaál: Instruction and Cultivation of Science at the College of Debrecen	82
JÁNOS FEJES – Paul Lawrence–Richard Johnson: The Bible Atlas	90
PÉTER JENEI – Megan Bishop Moore–Brad E. Kelle: Biblical History and Israel's Past. The Changing Study of the Bible and History	94
HAJNALKA RAVASZ – Ulrich Luz: Theologische Hermeneutik des Neuen Testaments	98
VIKTOR KÓKAI NAGY – Klaus Haacker: Stephanus – Verleumdet, verehrt, verkannt	103

LECTORI SALUTEM!

HODOSSY-TAKÁCS ELŐD

A második világháború óta eltelt évtizedek egyik legnagyobb magyar protestáns teológiai vállalkozása az új bibliafordítás megalkotása volt. Erre visszatekintve évtizedekig tartó munkáról beszélünk, egyházi döntésekkel, nemzetközi segítséggel, próbafüzetekkel, éles kirohanásokkal és vitákkal; melyek végére az 1975-ben megjelent fordítás csak részben tett pontot. Nem kell ezen csodálkozni: ezt a történetet évszázadokon keresztül a Károli-féle bibliafordítás revíziói határozták meg. Teljesen felesleges a „Károli Biblia” erényeit ezen a helyen külön hangsúlyozni, az 1908-as, ún. Revideált Károli máig forgalomban van, református népünk szereti, használja. Az új fordítás szövegének gondozói mindig hangsúlyozták: ez a bibliafordítás nem akarja kiszorítani a Károlit, és felülírni sem akarja azt, egy mai nyelvű, könnyen érthető kiadásra a régi szöveg mellett van szükség. Másfél évtizeddel később, 1990-ben már ennek a fordításnak újabb változatát vehették kézbe az olvasók; ez meghatározó, széles körben elterjedt kiadvány lett. Fontos elvi kérdés az, hogy egy bibliafordítás mikor érett meg az átdolgozásra? Szükséges a korrekciók folyamatos végzése, vagy elég néhány évtizedenként hozzányúlni a szöveghez, amikor a nyelv változásai és a teológiai ismeretek alakulása ezt

megköveteli? Minden alkalommal új fordításra van szükség, vagy inkább a meglévő szövegen kell módosításokat végrehajtani? Ha ez utóbbi mellett döntenek a fordítók, mi a garanciája annak, hogy a korábbi szövegváltozat létrehozásakor alkalmazott elveket követik ezúttal is? Nehéz kérdések, és a legfontosabbat nem említettük még: hogyan szolgálja a bibliaolvasók igényeit egy új fordítás?

Az új fordítás ismételt revíziója 2014-ben jelent meg. Egyházunk Zsinata 2014 áprilisában határozatot fogadott el (ZS-345/2014.04.24.), ami nemcsak háladással tekintett a „Biblia szövegének gondozásában közreműködő szakemberek áldozatos munkájára”, hanem azt is rögzítette, hogy „istentiszteleti, liturgiai használatra és az egyéni csendesség pillanataira az 1908-ban megjelent revideált Károli fordítás mellett, 2015. január 1-jétől a 2014-ben megjelent revideált új fordítású Szentírást fogadja el.”

Ezzel pont került egy folyamat végére? Ezt nyilvánvalóan nem állíthatjuk. A bibliafordítás folyamata nem ér véget, de a Studia jelen számában az elfogadott bibliafordítás egy fontos következményével találkozunk. A RÚF 2014 (a revideált új fordítás mára elterjedt rövidítése) megjelenése nyomán felerősödött egy új, teljes kommentársorozat elkészítésének igénye, a Zsinat 2014 novembe-

reben tűzte napirendjére ezt a kérdést. A megszületett határozat így rendelkezik (ZS-379/2014.11.13.): „A Zsinat a beterveztett szakmai tervezetet elfogadja és megbízza a Kálvin János Kiadó vezetését, hogy a Magyarországi Református Egyház Doktorok Kollégiuma illetékes szekcióinak bevonásával kezdje meg az új kommentársorozat előkészítésének munkálatait.”

A hivatkozott szakmai beszámoló az új sorozattal kapcsolatban a tömörséget, a közérthetőséget és a naprakészséget jelölte meg prioritásként. A munkának szerves része, hogy az egyes iratok, iratcsoportok magyarázatának legfontosabb elvi kérdéseit a felkért szerzők közösen is áttekintsék. Ennek érdekében találkoztak egyetemünkön egy rövid konferenciára a Doktorok Kollégiuma Ószövetségi Szekciójának tagjai, akik meghívott lelkipásztorokkal együtt a Deuteronomista Történeti Mű értelmezésével kapcsolatos legfonto-

sabb problémákat tekintették át. Jelen számunkban két vonatkozó tanulmányt közlünk, Karasszon István, illetve Hodossy-Takács Előd tollából; valamint a recenziók közt ismertetett kötetek jelentős része is ehhez a témához kapcsolódik.

Ezen kívül három tanulmány igyekszik rávilágítani arra, hogy Debrecenben valóban sokszínűség uralkodik a kutatásban és az oktatásban egyaránt. Fiatal doktoranduszunk egy kiemelkedő teológus-egyeniség eszkhatológiáját járja körül, Karl W. Schwarz pedig a Bécsben tanult debreceni diákok egy csoportjára emlékezik. Végül külön köszönettel fogadjuk Gaál Botond tanulmányát, aki az egyetemtörténet egy sajátos területére kalauzol bennünket.

A Studia legújabb számát áldáskívánnal nyújtja át minden Olvasónak a szerkesztő,

Hodossy-Takács Előd

TANULMÁNYOK

GAÁL BOTOND

A humor az okos emberek kiváltsága.

Egyetemtörténet professzoros anekdotákban*

ABSTRACT

A funny or an interesting occurrence quickly becomes an anecdote at a university. It is a pity that these anecdotes slowly disappear from the collective memory because they never get recorded in written form. Newer generations have no means to be aware of these witty stories of bygone eras, although these anecdotes are part of the fabric of the institution. Wonderful stories of professors and students act as glue and cohesive force on and off campus. Here you will be able to read amazing stories full of humor as they happened at the Reformed Theological Faculty of the University of Debrecen.

Rövid ráhangoló történeti bevezetés

A Református Hittudományi Kar egyik alapító kara volt a Debreceni Egyetemnek. 1950-ben az államhatalom leválasztotta és elbocsátotta az egyetem kötelékéből. A történetet ismerjük. Az 1988 szeptemberében Daróczy Zoltán rektorsága idején megindult és hamar Debreceni Universitasszá szélesedett mozgalom célul tűzte ki az egységes Debreceni Egyetem újbóli létrehívását. Ezekben az előkészítő munkákban a Református Teológiai Akadémia, illetve 1997-től a Debreceni Református Hittudományi Egyetem is egyenrangú Universitas-tagként vett részt. Magam is több mint tíz évet dolgoztam az új, egységes egyetem létrejöttéért. Alelnöke és elnöke is voltam az Universitasnak 1994 és 1996 között. 2000-ben nagyon sajnáltam, hogy a Hittudományi Kar fenntartója nem írta alá az egyetem kötelékébe való belépést. Ennek az okát pontosan nem ismerem. Csak reménykedem, hogy egyszer az eredetileg alapító hittudományi fakultásunk a Debreceni Egyetemen karként lesz jelen.

Az egységes egyetem vágya, az universitas-szellem Debrecenben elevenen élt még a nehéz politikai időkben is. Az ősi Kollégium falai között működő, Református Teológiai Akadémiának nevezett intézmény 1950-től is egyetemi karnak tekintette magát, amit az is jelzett, hogy a vezetőjét dékánnak nevezték. Nagyon komoly felkészültségű, európai tekintélyű tudósok tanítottak ezen a fakultáson mind az egyetemi időszakában, mind pedig a különvált helyzetében. Csak néhány nevet említve: Kiss Ferenc, Csikesz Sándor, Varga Zsigmond, Erdős József, Révész Imre, Vasady Béla, Erdős Károly, Makkai Sándor, Czeglédy Sándor, Kállai Kálmán, Török István, Pákozdy László Márton, Módos László, Varga Zsigmond József, Makkai

* Előadásként elhangzott a DAB egyetemtörténeti emlékülésén 2014. szeptember 11-én. A téma előadásformája a szervezők kívánsága szerint készült.

László. Tanári munkájukról, egyetemi professzori forgolódásaikról számos érdekes történetet és jó néhány humoros, anekdotikus jelenetet őrzött meg az emlékezet, amelyeket valóban érdemes lejegyezni. Aranyos, kedves emberek voltak ők is. Tudós emberek lévén, néha szigorúnak, olykor pedig bogarasnak tűnő, szórakozott egyéniségükkel őrködtek az egyetemi lét fenntartásán. Most arra kaptam fölkérést, hogy anekdotikus formában ezt a különös arcukat mutassam be, vagy legalábbis azt, amelyen mi, a késői utódok méltán derülhetünk, vagy éppen rácsodálkozhatunk életük, sorsuk érdekes eseményeire. Nyilvánvalóan sok történet elengedhetetlen szereplője a mindenkori egyetemi hallgató is, aki nélkül gyakran nem történhetek volna meg a humoros események.

A hatalmasok is visszakaphatják

Csikesz Sándor

Kezdjük mindjárt a debreceni egyetem egyik nagy híré teológus professzorával, Csikesz Sándorral¹. Rektor is volt, ő építette az egyetemi templomot. Vasszigorral nevelte a lelkészpalántákat. Ő maga agglegény volt, de gyakran arra tanította a teológusokat, hogy *„mindig a templom tövéből nősjenek, de ne a harangozó lányát vegyék feleségül”*. Egyszer, úgy 1933 táján visszakérdezett az egyik teológus, hogy *professzor úr miért nem nőül meg*, mire ő azt felelte: *„Fiam! Szégyelleném én azt elvenni, aki nem szégyellne hozzám jönni!”*² Nagyon mérges is tudott lenni, amikor egy-egy írását a nyomdászok nem pontosan szedték ki. Kívánsága szerint a korrektornak mindig személyesen kellett nála megjelenni. Gyakran rájuk förmedt, és ezt a nyomda vezetői is már-már szóvá tették. Ő önmérsékletet ígért. Egyszer a korrektor éppen azt az írását vitte hozzá, amelyik így kezdődött: *„Értekezésünk tárgya a bűnös emberi természet.”* Csikesz Sándor belenézett a javítandó szövegbe, és a lap közepén talált két apróbb vesszőhibát, majd még egy harmadikat is, mire méregbe jött és „mérsékelve magát”, ez jött ki a száján: *„Maga... maga... neandertáli!”* A korrektor tudomásul vette a szidalmat, megsértődött, és nyomdásztársaival együtt a hibákat kijavították, de „viszonzásképpen” bele is „javítottak” a szövegbe két helyen, majd Csikesz professzor bosszantására visszaküldték neki postán. Az új szöveg már így kezdődött: *„Értekezésünk trágya a бүдös emberi természet!”* Hogy mi történt ezután, nem tudni.³

1 Csikesz Sándor (1886–1940) a gyakorlati teológia professzora, a debreceni egyetem rektora az 1937–1938. tanévben. Az ő kutatásai alapján számítják a Debreceni Református Kollégium alapítási évét 1538-tól.

2 A történetet édesapám, Gaál Miklós (1913–1989) mesélte el, aki az 1932–1936 közötti években volt az egyetem hallgatója a Református Hittudományi Karon.

3 A történetet apósom, Czeglédy Sándor (1909–1998) mondta el, aki 1940-től volt professzora a Református Hittudományi Kar Gyakorlati Teológiai Tanszékének. Összesen száz szemesztert tanított a felsőoktatásban. Ezért elnyerte Debrecen város Csokonai-díját.

A humor kihúzza az embert a bajból

Csikesz Sándor előadásai igen erőteljesek voltak, amint ő maga is egy robusztus termetű magyar volt. Mifelénk, Beregben és Szatmárban *tagbaszakadt* embernek mondanák. Valamikor 1932–1936 között történt, hogy éppen édesapám, Gaál Miklós évfolyamának tartott előadást a református lelkipásztor karakteres alakjáról, a gyülekezetben való forgolódásáról. Hevesen magyarázott, és mondandóját gyakran alátámasztotta bibliai érvekkel. Azt ecsetelte, hogy a kálvinista pap bátor, de nem bosszúálló. Szinte elragadtatva érvelt, hogy „*amint meg van írva: ha téged megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel!*” A gondolati szünetben az egyik friss eszű teológus felnyújtotta a kezét, jelezvén, hogy szólni kíván. Megkapta a szót, fölállt és tisztelettel megjegyezte: „*Professzor Úr kérem, ez nincs benne a Bibliában!*” Néhány pillanatra csönd támadt, Csikesz is a másodperc tört része alatt kapcsolt, hogy ennek a hallgatónak igaza van, s hirtelen ezt válaszolta: „*Elég baj az, édes Fiam!*” Ugyanis ez egy magyar közmondás, amely nagyon hasonlít Jézus bibliai tanácsára: „*aki arcul üt téged jobb felől, fordítsd felé a másik arcodat is*” (Mt 5,39; Lk 6,29). Csikesz Sándor hirtelen zavarában ilyen humorral ütötte el a bakit.⁴ – Érdemes megjegyezni, hogy ha valaki hallja ezt a mondást: *ha megdobnak kővel, dobd vissza kenyérrel!*, az eredetét a legtöbb ember a Bibliában keresi mert olyan szép és kifejező gondolat!

Csikesz jól ismerte a zsoltárokat

A gyakorlati teológia professzora, Csikesz Sándor a tárgyhöz illően mindig úgy kezdte az előadásait, hogy elénekelték egy éneket. Neki igen erőteljes hangja és jó hallása volt. Az összes éneket remekül tudta énekelni. Még azokat is, amelyeket nagyon ritkán vagy egyáltalán nem szoktak a gyülekezetek énekelni. Amikor belépett a tanterembe, és úgy találta, hogy a teológusok zajongva fogadták, akkor mindig a 2. zsoltárt jelölte ki órakezdő énekül, amely Szenci Molnár Albert fordítása szerint így kezdődik a református énekeskönyvben: „*Miért zugolódnak a pogányok? Mit forgatnak ő bolond elméjökben?*” – Megőrizve komoly ábrázatukat, a hallgatók rezzenéstelen képpel, de mosolygó lélekkel énekelték a nehéz zsoltárt a professzorukkal együtt. Ezt az éneket szinte soha nem énekelik a gyülekezetek, akkoriban sem énekelték, de Csikesz professzor jól megtanította a lelkészpalántáknak.⁵

A legkeményebb szív is lehet irgalmas

1935 őszén Csikesz Sándor előadást tartott az összesereglett teológushallgatóknak. Az ekkleziológia-tárgykör volt napirenden, azaz az egyházzal szóló tanítás. Nem könnyű téma ez. Igencsak untatná az olvasót, ha leírnánk a professzor fejtegetését,

⁴ Gaál Miklós elbeszélése nyomán. Lásd: 2. sz. lábjegyzet.

⁵ Gaál Miklós elbeszélése nyomán. Lásd: 2. sz. lábjegyzet.

ezért csak magára az eseményre érdemes most figyelni. Az előadáshoz hozzá lehetett szólni, amikor is édesapám, Gaál Miklós jelentkezett, és először Csikesz szavaiból idézett, majd pedig engedelmet kérve bibliai érvek alapján udvariasan mondott bírálatot, nem tartva helytállóknak a professzor egyik állítását. Kínos volt a helyzet, a teremben mély csend lett, illet még senki nem mert tenni. Csikesz elgondolkodtatónak tartotta édesapám kritikáját, és azzal fejezte be válaszáát, hogy erre még visszatérünk. Az előadás után édesapám köré gyűltek a barátok, és aggódó ijedtséggel mondták neki: *„Meg vagy örülve? Hogy tehetél ilyet? Úgy repülsz innen, mint egy kidobott macska!”* Ez volt a hangulat azon a délutánon és estén. Másnap Csikesz hívatta édesapámat. A barátai szinte gyászolták és ilyeneket mondogattak neki: *„Na Micu! Neked most már véged van!”* El is kísérték az „utolsó útjára” Csikesz szobájához. Bement. Majd nem sok idő múlva kijött. *„Mi történt? Mondd már!”* – kérdezték, faggatták a barátok. Elmondta nekik, hogy Csikesz csendes volt és határozott: *„Fiam, gondolkodtam azon, amit tegnap mondtál, alapvetően igazad van. Te nagyon figyeltél! Okosan szóltál hozzá! Ki vagy Te? Honnan jöttél? [...] De most nem is az a lényeg, hogy honnan jöttél, hanem az, hogy hová mész! Márpedig a következő ősszel Te Hollandiába utazol ösztöndíjjal, és ott fogsz tanulni két évig. Neked ott a helyed, mert bizonyosan nem hozol ránk szégyent!”* – Ezek után nyilvánvalóan csak valamilyen dadogó köszönetnyilvánítás következhetett, és édesapám kint találta magát a folyosón. Így került ő Kampenbe, a barabási parasztyerek, és ott folytatta az ekkleziológiai tanulmányait az 1936–1938 közötti tanévekben.⁶ Csikesz professzort gyakran emlegette, nála írta a diplomamunkáját is, az ún. papi dolgozatát, amelyre jeles érdemjegyet kapott. Ezt a dolgozatot most én őrzöm mint édesapámnak kedves emlékét egy szerető atyai szigorral nevelő tanárától.

Gyönyörködés a természet szépségében

Csikesz Sándor olyan tekintélyes személyiség volt, hogy nem csoda, ha történetek garmadája keringett róla. Még egyet érdemes lejegyeznünk. Ő a világ másik végéről járt Debrecenbe. A dél-baranyai Kiscsányoszló lelkésze volt. Ma már el sem tudjuk képzelni, milyen hosszú volt az út odáig és persze vissza is. Úgy tűnik, ő szerette a vonatozást, élvezte a természetet, és számára nem tűnt unalmas elfoglaltságnak az utazás. Az a gyanúnk támadhat, hogy az utazás alatt pihent és gyarapította ismereteit. Igen ám, de egyszer az egyik vizsganapon Budapestre kellett utaznia, s ekkor az az ötlete támadt, hogy a vonaton fog vizsgáztatni, mert a táj szépsége élvezetes lesz neki is és a vizsgázóknak is. Fölszálltak hát a vonatra, nyilván az első osztályra. Akkor a hallgatóknak meg sem fordult a fejükben, hogy egy professzorral szemben „demokratikus ellenállásba” kezdjenek. Tudomásul vették és kész, nem fájt a fejük emiatt. De hát Csikesz szigorú volt, és amint elindult a vonat, megkezdte a vizsgáztatást sorjában. Amikor Püspökladányhoz közeledtek,

⁶ Ezt a történetet Mikecs Lajos nagyecsed i lekipásztor mesélte el Szűcs József segédlelkészének, a későbbi tisztabereki lelkésznek. Szűcs József ezt megírta a Reformátusok Lapjában 2010 táján. Mikecs Lajos évfolyamtársa volt Gaál Miklósnak. Azok közül való volt, akik elkísérték Gaál Miklóst Csikesz Sándor tanszéki szobájához.

végzett az elsővel, beírta neki a jegyet az indexébe, majd elbocsátotta: „*Na Fiam, Isten áldjon, itt le is szállhatsz!*” Aztán jött a következő vizsgázó, talán Karcag után voltak már, amikor ugyanígy leszállította a delikvenst. Az azt követő hallgatót viszont *elégtelennel* küldte le a vonatról Örményesen, egy kis faluban, mert nem látta értelmét tovább kérdezni. Az, hogy kis falu vagy nagy város következett, Csikeszt nem érdekelte. Ezek a hallgatók aztán ott álltak a leckeönyvvél a kezükben egy számukra idegen állomáson. És így jöttek sorba a többiek is, állítólag az utolsót Abonyinál engedte el: „*Na Fiam, Isten áldjon!*” elköszönéssel. Hogy aztán miként kerültek haza ezek a vizsgázók, nem tudni, de hogy életre szóló élményben volt részük a „természet szépségéből”, az biztos.⁷

A testnevelésnek is van elméleti része

Édesapámtól⁸ hallottam, hogyan zajlott egy egyetemi testnevelési óra az 1930-as években. Megjelentek a teológusok Hadházi Dezső testnevelő tanárnál, akit professzor úrnak kellett szólítani. Sorbaállással kezdődött, mindenki öltönyben volt, utána a tanár felkérte őket, hogy gombolják ki az ingük felső gombját. Ennyi volt az előkészület a testnevelési órához. Ezt követően Hadházi Dezső egy rövid előadásban ecsetelte az óra témáját. Egyik alkalommal közölte, hogy: „*Uraim, mai óránk témája és gyakorlata a magasugrás lesz!*” Így folytatta: „*A magasugrás három fázisból áll. Első a nekifutás és a földről való elrugaszkodás, a második fázis a lécc fölé történő munka, a harmadik pedig a földre való leérkezés. Van-e kérdésük az Uraknak?*” Az egyik élénk fantáziájú, merész hallgató jelentkezett, és komolyságát megőrizve kérdezett. „*Azt szeretném kérdezni a Professzor Úrtól, hogy mi történik akkor, ha valaki már elrugaszkodott a földről, a lécc fölé van és éppen akkor elfelejti az elméletet?*”

A humor megbocsátást szül

Karai Sándor

Karai Sándor⁹ volt a Református Kollégium igazgatója, remek humorral megáldott matektanár. Óhózá jártak a bentlakó és bent étkező hátralékos egyetemisták fizetési haladékokat kérni. Mindig mindenkinek adott. Történt pedig, hogy 1933. március 15-én a nemzeti ünnepen délben kiadták a vacsorát hideg élelem formájában. Egy nagy darab sajt is volt benne, de az egyetemisták ekkorra már ráuntak a sok sajtra. Volt, aki földhöz is vágta. Szóval, zúgolódás támadt a sajt miatt, és ezt jelentették Karai Sándornak. Ő tüstént lement a Tápiótezet-

⁷ Gaál Miklós elbeszélése nyomán. Lásd: 2. sz. lábjegyzet.

⁸ Gaál Miklós elbeszélése nyomán. Lásd: 2. sz. lábjegyzet.

⁹ Karai Sándor (1859–1936) matematika–fizika szakos tanár, a Debreceni Kollégium igazgatója. Portréját Dienes László festőművész készítette, a Dóczy Gimnázium művészstanára.

be¹⁰, és az ebédelés közepén megjelent a nagy étkezőben. Az ifjak elcsendesedtek, Karai Sándortól várva magyarázatot. Ő csak ennyit mondott: „*Uraim! 1848. március 15-én a magyar ifjúság kivívta a sajtószabadságot. 1933. március 15-én a debreceni ifjúság kivívta a sajtószabadságot! Nincs több haladék!*” Ekkor Karai kiment az étteremből. – Másnap néhány bátor hallgató megjelent nála, és mintha mi sem történt volna, Karai Sándor mindenkinek adott haladékat.¹¹

Más a filozófia és más a teológia

Tankó Béla

A teológushallgatók között köztudomású volt, hogy Tankó Béla¹² filozófiaprofesszor, akinek református lelkészi végzettsége volt, nem szereti őket. Ők sem kedvelték Tankó Bélát, mert Karl Barth nyomán már sokkal modernebb irányt vett az akkori református teológia. Tankó Béla számára még mindig Immanuel Kant volt a „halhatatlan bölcse”, akinek a felfogását az új teológiai gondolkodás félretette. Tankó professzornál viszont a kantiánus Böhm Károlytól vett idézet volt a mottó: „*Kanttal a Nap támad, mely megvilágítja a határokat, s magát is megtekinti az öntudat tükrében.*” Majd ezt a visszatérő mondatot hallhatták tőle gyakran: „*Jegyezzék meg kérem, hogy egy igazság van a földön, hogy nincs igazság!*” Ezek a megnyilatkozások a teológiai hallgatók körében nem szültek valami nagy elégedettséget, inkább megmosolyogták. A kölcsönös ellenszenv viszont gyakran a vizsgákon is konfliktushoz vezetett. Híres eset volt, amikor az egyik szerényebb képességű teológus éppen Hegelt kapta tételül, és nem igazán tudta világosan előadni a tézis–antitézis–szintézis triádát. Tankó professzor egy darabig kérdezgette, majd egy idő után méregbe jött: „*Takarodjon ki! Hogy mer elém állni? Maga nem tud semmit a világ hármass felépítettségéről! Maga nem tudja, mi az a triáda!*” A hallgató, látva a nagy bajt és Tankó professzor felindultságát, a szidalmak közepette jobbnak látta azonnal kimenekülni a teremből. Már a kilincsen volt a keze, amikor visszaszólt hangosan, és derűs arccal Pál apostol híres szavait idézte a Szeretet Himnuszából: „*Professzor Úr! A triáda ez: Hit, remény és szeretet!*”¹³

¹⁰ Az egyetemi menzát a Debreceni Kollégiumban hivatalosan is mindig Tápintézetnek hívták, megőrizve a több százados kifejezést. Ma is a Tápintézet nevet használjuk.

¹¹ Gaál Miklós elbeszélése nyomán. Lásd: 2. sz. lábjegyzet.

¹² Tankó Bélát (1876–1946) az erdélyi Szászvárosból hívták meg az újonnan alapított egyetem Filozófiai Tanszékére 1914-től. Református lelkészi végzettséget szerzett Kolozsvárott, és ugyanott bölcsészdoktori fokozatot kapott. Rektor volt 1936–1937-ben.

¹³ A történetet édesapám, Gaál Miklós elbeszélése nyomán jegyeztem le. A „hit, remény, szeretet” Pál apostoltól származik: IKor 13,13.

Később érti meg az ember

Gaál István

Gaál István¹⁴ egyházkerületi főgondnok mesélte el nekem még a 80-as évek elején, hogy az ő édesapja igen jó barátságban volt Flachbart Ernő jogászprofesszorral. Flachbart arról is híres volt, hogy ha valakinek a vizsgálja érdekében bárki a jóindulatát kérte, azt biztosan megbuktatta. De Gaál István esetében másról volt szó. Már az utolsó évet járta a jogi karon, amikor Flachbart Ernőnél vizsgázott és megbukott. Ment másodszor is, a professzor ismét megbuktatta. Gaál István mint hallgató nem értette az egészet. Tudta is az anyagot, és hát végtére is a család barátjánál vizsgázott. Rendkívüli vizsgalehetőséget kért a rektortól, de Flachbart akkor is elégtelent adott neki. Újra kellett járnia az utolsó szemesztert. Csak később jött rá, illetve fejtette meg, hogy mindez azért történhetett, mert így óvta meg őt a katonai behívástól, azaz nem került egyenesen a frontra.

Kritika egy szoborról rigmusban

Nagy Sándor János a két háború között neves festője és szobrásza volt Debrecennek. A Dóczyban volt tanár, sok domborműve van a Kollégium panteonjában. Híres agglegény volt, jó kedélyű ember hírében állt. Az 1930-as években ő készítette a város számára a mai Bem téren felállított emlékműcsoporthoz az anyát és újszülött kisgyermekét ábrázoló szobrot. Felavatták, leleplezték, sokan voltak jelen az ünnepi alkalmon. Ott volt Erdős Károly professzor is, a későbbi rektor, akinek valami nem tetszett az alkotásban. Egy rigmusban küldött üzenetet agglegény szobrász barátjának, amely ekképpen sikerült: *„Ne tartsd úgy a csecsemőt, görbe lesz a háta, / Látszik, hogy a gyereket agglegény csinálta!”*¹⁵ A szobor ma is megvan, a Szülészeti Klinika épületében található.

A memória karbantartása

Erdős Károly¹⁶ volt az egyetem rektora az 1945–1946. tanévben. Kedves, aranyos ember volt, idős korában is sokat sétált, alakja hozzátartozott a debreceni utcaképhez. Nála pedánsabb embert nemigen lehetett látni. Bogaras természete szerint ő csak december 21-én vette föl a télikabátot, és március 21-én hagyta el a viselését, mert hivatalosan akkor kezdődött, illetve addig tartott a tél. Egyébként híres volt

¹⁴ Gaál István (1920–1985) egyik legnevesebb ügyvédje volt Debrecennek, a Tiszántúli Református Egyházkerület főgondnokává választották, nehéz politikai időkben szolgált e tisztségében. Egyébként a háború végén ő is hadifogságba került, és csak 1947-ben jött haza.

¹⁵ A történetet Rábold Gábor református gimnáziumi magyar–latin szakos tanár mondta el az 1970-es években.

¹⁶ Erdős Károly (1887–1971) az Újszövetségi Tanszék professzora, 1945–1946-ban az egyetem rektora volt.

Erdős Károly

arról, hogy ha bárhová meghívták vendégségbe, odaérkezve először kivett a belső zsebéből egy összehajtható vállfát, majd pedig a kabátját arra akasztotta. Nagy gondot fordított arra, hogy a memóriájának frissességét megőrizze. Ennek érdekében öregkorában is időről időre megtanult egy hosszabb verset, és ha lehetősége kínálkozott, azt el is szavalta. Egyszer Török István professzorhoz ment vendégségbe, és az egész család jelenlétében nagyon szépen elszavalta *A vén cigányt*.¹⁷ Ebből a történetből sokféle tanulságot lehet levonni. Mindenesetre ez az egyszerű memóriagyakorlat nemzedékről nemzedékre emlékezetes marad, és a szép versekhez kedvet kaphat a mindenkori magyar ember.

A fejfájásra már akkor is sétát javasoltak

Révész Imre¹⁸ neves 20. századi történészprofesszort gyakran gyötörte a fejfájás. Az orvosok a szabad levegőn való sétálást javasolták neki. Titkára, Szabó Gábor mesélte el, hogy megfogadta, és amikor éppen fájt a feje, elment sétálni a Nagyerdőre, majd vissza. Hazaérkezve a titkára finoman érdeklődött, hogy kellemes volt-e a sétája. Ő erre azt válaszolta, hogy maga a séta kellemes volt, de még mindig fáj a feje, így többet nem megy sétálni. Egyébként ezzel magyarázták, hogy olykor türelmetlen volt az emberekkel. Nem szerette, ha a beszéde alatt jövés-menés van, vagy éppen recseg a padló. Ilyenkor idegesen oda is szólt. Egyszer Döbrössy Lajos lelkész, talán Pécelről jöve átutazóban, váratlanul bekopogott Czeglédy Sándorékhoz, akik éppen Révész Imre meghallgatására indultak. Hívták magukkal, Döbrössy pedig elkísérte őket. Révész mint püspök tartott egy délutáni bibliaórát a diakonisszának a Kollégium Dísztermében. Sokan voltak, a hajópadló nagyon recsegős volt. Döbrössyt Czeglédy Sándorék hívták a saját asztalukhoz, mely az emelt részen volt, közel Révész asztalához. Igen ám, de a magyarázat igencsak hosszúra sikerült, Döbrössy Lajosnak pedig indult tovább a vonata. Most mit tegyen? Kérdezte Czeglédy Sándort is, aki figyelmeztette, hogy a Díszterem padlója nagyon recseg, nemigen tud visszamenni az ajtó irányába, mert abból botrány lesz. Döbrössy oldalra nézett és látta, hogy van ott egy kisebb ajtó is kilinccsel, amely aránylag közel is van hozzájuk. Ezen jöttek be korábban az elnökség tagjai a Díszterembe az elnöki asztalhoz. Rákészült, hogy ha majd Révész előrenéz, akkor ő azon az ajtón keresztül kimenekül, kevés zajjal. Ez meg is történt. Arra viszont Döbrössy nem számított, hogy az az ajtó nem kijárat, hanem egy lesötétített biológiai szertárba vezet, ahonnan a folyosóra sem lehet kijutni. Ő ott belül kereste az ajtót, de a sötétben csak fölborogatott mindent, az álló csontvázat, a formalinos edényeket és sok egyéb szemléltetőeszközt. Ezt lehetett hallani onnan az ajtó mögül, de nem volt menekvés, mert kijönni nem mert, így a vonatot sem érte el.

¹⁷ A történet ifjabb dr. Török Istvántól származik.

¹⁸ Révész Imre (1889–1967) előbb a debreceni egyetemen az Egyháztörténeti Tanszék professzora, majd 1938–1949 között tiszántúli püspök. Ezt követően egyházi állást nem vállalt. Az MTA tagja volt.

Pokoli történet

Pokoly József

Igazából Pokoly József¹⁹ egyháztörténész volt, de a debreceni egyetem bölcsészkarán volt professzor. Kolozsvárról hívták Debrecenbe tanárnak. A most következő történet vége kapcsolódik a nevéhez. Történt ugyanis, hogy a bibliafordító Czeglédy Sándor győri lelkészt, talán 1927-ben, megválasztották a hatalmas ceglédi gyülekezetbe, az ő helyére pedig Győrbe a későbbi püspököt, Győry Elemért választották meg lelkésznek. Ezt valaki elújságolta Ravasz László dunamelléki püspöknek ekképpen: „*Tetszett hallani? Milyen érdekes dolog történt, ugyanis Czeglédy Sándor Ceglédre került, Győry Elemér pedig Győrbe!*” Mire Ravasz mosolyogva összezsapta a két tenyerét és így fejezte ki csodálkozását: „*Te jó ég! Akkor Pokoly József hová fog kerülni?*”

Az atyai bölcsesség nevelőereje

Török István

Török István²⁰ professzornak három kisfia született, akik egymás mellett sorban úgy néztek ki, mint az orgonasípok. Gyorsan nőttek. Sok bölcsesség kellett az eleven gyerekek neveléséhez. A kiskamaszok csodálva nézték a pőfékelő felnőtt vendégeket, és titokban az erdőn szedett gubacsokból ők is pipát fabrikáltak. A pipaszár ribizlivessző lett, aminek dróttal kinyomták a belét. Dohányuk nem lévén, száraz diófa- és napraforgóleveleket morzsoltak, azzal gyújtottak rá a kert végében. Édesapjuk valahogyan észrevette ezt, és odament hozzájuk, amikor éppen „csibukoltak”²¹. Hirtelen támadt egy nevelői ötlete: „*Miért szenvedtek ilyen rossz pótlékkal titokban, amikor a tanítványaim nemrég leptek meg egy tengerészpipával és a hozzávaló dohánnyal. Nem lévén dohányos, úgysem tudok mit kezdeni vele. Gyertek, kiülünk a verandára, és mint az indiánok a békepipát szívják, mi is elszívunk pár pipányi dohányt!*” – A három fiú büszkén ült a verandán, apjuk is tekintélyesebb lett a szemükben, és szívták a körbejáró pipát. Közben nagyokat köpködtek, merthogy most még ez is meg volt engedve. Persze rövidesen szédelegni kezdtek, majd hányinger és rosszullét környékezte őket. Attól fogva soha nem vágytak a dohányzás örömeire. Egyikük sem lett igazi dohányos. Török professzor valószínűleg tanítványait is ilyen bölcsen kezelte, azért szerették annyira.²²

¹⁹ Pokoly József (1866–1933) református teológus és egyháztörténész. A Tisza családnál nevelőtanár. Előbb Kolozsváron, majd 1914-től Debrecenben professzor a Bölcsészettudományi Karon, 1922-ben a Hittudományi Karon, 1920–21-ben az egyetem rektora.

²⁰ Török István (1904–1996) a debreceni egyetem etikaprofesszora 1941-től. 1950-től a dogmatikát is tanította. Barth Károlynál tanult Bázelen. Barth küldte Bultmannhoz Münsterbe.

²¹ Szülőföldemen, a szatmári-beregi vidéken csibukolásnak egyszerűen a füstöléssel járó dohányzást nevezik.

²² A történet ifjabb dr. Török Istvántól származik.

Egy betű is milyen gondot okozhat!

Módis László

Az 1958–1971 közötti években a Református Kollégium főigazgatója Módis László²³ ószövetséges professzor volt, a híres hebraista. Alapvetően ő mosolygós, kedves ember volt, de ugyanakkor határozott, férfias. Nagyon nehéz időben vezette az intézményt, amikor a külső hatóságoktól minden rendezvényre engedélyt kellett kérni. Ezek gyakran okoztak számára fejtörést, mert mindent számon kértek rajta. Történt egyszer, mégpedig 1971 februárjában, hogy a zenetanárok meghívták orgonakoncertre Fasang Árpádot, s közvetlenül a koncert utáni esti órákra pedig a kollégiumi ifjúság is szervezett egy farsangestet mint zenés vidámságot. Módis professzornak kellett engedélyt kérni mindezekhez a városi és egyházügyi illetékes hivataltól. Ő azonban – a rengeteg elfoglaltsága miatt – nem vette észre a különbséget, és ezeket összefüggő zenei programnak véelve Fasang-est címen kérte meg az engedélyt. Azon a napon késő éjszakába nyúlóan bent dolgozott, és azt tapasztalta, hogy a Kollégiumban hátul táncmulatság van. Éppen engem mint a legfiatalabb tanárt rendeltek ki a gimnázium részéről felügyelő tanárnak, és jártamban-keltemben összetalálkoztam a hazafelé induló Módis László professzorral, aki mindjárt meg is szólított: *„Mi ez a mulatság? Ezt Fasang Árpád rendezte? Ehhez nincs engedélyünk! Csak a Fasang-esthez!”* Látván a helyzetet, én ekkor tájékoztattam őt, hogy *farsangról* van szó. Ő idegesnek, mérgesnek és tehetetlennek látszott. Nagy léptekkel hazaindult. Néhány nap múlva hívatott, és már mosolyogva közölte: *elintéztem az engedélyt, utólag!* Majd hozzátette, hogy *„legközelebb Fasang művész urat nem hívjuk meg farsang idején!”*

Kétszer is halálra ítélték a románok

Makkai László

Makkai László²⁴ professzorunkról van szó. Igen nagy tudású, széles látókörű történész volt, szípkázó előadó. Én magam igen jó barátságban voltam vele. Nekem professzorom is volt, vizsgáztam is nála teológus koromban. Később professzortársak lettünk 1987-től. Amikor Debrecenbe utazott, szinte mindig meglátogatott bennünket, együtt néztük a fontosabb mérközéseket, és sokat beszélgettünk. Teleki Pál közvetlen tanácsadója volt, együtt jelölték ki az erdélyi határokat a visszacsatoláskor. Ő mint történész volt erre fölkérve. A románok emiatt kétszer is halálra ítélték, és a második alkalommal, a

²³ Módis László (1903–1972) az Ószövetségi Tanszék vezetőprofesszora 1958-tól, héber nyelvkönyvet írt. A Debreceni Kollégium főigazgatója volt az 1958–1971 közötti években.

²⁴ Makkai László (1914–1990) teológus, technikatörténész, Erdély történetének legjelentősebb szakértője. Családja erdélyi származású, édesapja, Makkai Sándor erdélyi püspök volt. Debrecenben 1972-től lett teológiai professzor az Egyháztörténeti Tanszék élén, haláláig. Az MTA tagjává választották.

háború utáni években, már a rákosista rendszer idején kérték is a kiadatását. Ekkor azt javasolták neki, hogy tűnjön el a közéletből, maradjon rejtve, amíg a veszély elmúlik. Ez bizony évekig tartott, és ebben a nehéz helyzetében olyan munkát talált ki magának, amelyet csendben, elrejtőzve tudott végezni. Azt találta ki, hogy nevesebb családok irathagyatékát rendezi. Fizetséget nem kért érte, csupán annyit kért, hogy a leveleken lévő bélyegek az övéi lehessenek. Mintha Pécel környékén dolgozott volna valahol, nem jegyeztem meg jól a nevet, amikor talált egy olyan bélyeget, amelynek árából jóval később egy kisebb balatoni házikót vásárolhatott a parton.²⁵ Hazánk egyik legnevesebb filatelistája lett, külföldön is jól ismerték. Nekem Hanák Péter történész mesélte el a következő történetet. Egyszer, már úgy az 1970-es évek elején egy jelentős nemzetközi történészkonferencia volt Budapesten az Akadémián, és egyik fő előadó éppen Makkai László volt. Valamelyik neves francia történész azt kérdezte Hanák Pétertől, hogy vajon nem a nemzetközi hírnévű filatelista Makkai Lászlóról van-e szó? De igen, felelte Hanák. A francia történész megjegyezte: *„Nem is tudtam, hogy ez a kitűnő filatelista a történelemhez is ért!”* – Úgy tudtam, hogy ezt a történetet Makkai professzor nem kedvelte, mert ő inkább történésznek tartotta magát. Az is volt a legjavából, csak évtizedekre el volt hallgattatva. Mi nagyon élveztük a gyors és ötletes észjárását, különösen pedig azt, hogy az előadásaiban mindig rámutatott a nagy történeti összefüggésekre. Az én doktori témámat, a természettudomány és a keresztyén gondolkodás kapcsolatát, rendkívüli figyelemmel kísérte. Nagyon sokat kérdezett, ebből lehetett látni az ő mély érdeklődését.

Egy kupében a vizsgázókkal

Történt pedig az 1940-es évek végén, hogy Makkai Lászlót küldték pótvizsgáztatni Sárospatakra egyháztörténetből. Az volt a szokás, hogy egy képzőintézetbe gyűjtötték össze a pótvizsgára utasított teológusokat. Makkai Lászlónak Budapestről kellett Patakra utaznia. Akkor még fiatal volt ő is. A hosszú úton tanulmányozgatta a jegyzetet, amelynek anyagából vizsgáztatnia kellett. Miskolctól azonban más lett a helyzet, ugyanis beült ugyanabba a kupéba néhány pótvizsgára készülő fiatal, akik csakhamar észrevették, hogy az utastársuk mit olvas. Kérdezték tőle részvétellel: *„Te is oda?”* Makkai is rövid volt: *„Bizony, én is ugyanoda!”* Nem sokkal később elkezdték faggatni: *„Mondd, te tudsz ebből valamit?”* *„Hát, valamit éppenséggel tudok”* – felelte az idegen útitárs. Aztán megkérték, hogy magyarázza el nekik az anyag bizonyos részeit. A „sorstárs” magyarázata nagyon tetszett nekik, s megálapították, hogy *„Te egészen jól tudod az anyagot! Biztosan átmész a pótvizsgán!”* Jött aztán a pataki állomás, leszálltak, mindenki igyekezett a Kollégiumba, majd összegyűltek egy kijelölt terembe. Írásbeli „beugró”-val kezdődött. Bejött az idegen útitárs is, s amikor a vele utazók meglátták, mindjárt integettek neki, és kérték, hogy: *„gyere ide komám a közelünkbe, legalább súgsz majd nekünk”*. Ő mosolyogva megköszönte a bizalmat, és szépen, lassan odasétált a katedrához, majd be-

²⁵ Ezt a történetet maga Makkai László mondta el nekem, illetve nekünk a családi beszélgetések során.

mutatkozott és közölte: „*Makkai László vagyok, én fogok mindenkit vizsgáztatni egyháztörténetből!*” – A történet itt véget is érhetne, de érdekesebben zárult, mert a szóbeli vizsgán Makkai László a kupében vele utazóknak ugyanazt a kérdést tette föl, amelyeket kinek-kinek elmagyarázott.²⁶ Remek történész memóriája volt, és szelíd, okos ember lévén, derűsen nézte a világot.

Tudtán kívül levizsgázott

Varga Zsigmond

A hetvenes években nagyon jól működtek a teológiai szemináriumi könyvtárak. Minden tanszéknak volt saját könyvtára, s ezt a helyiséget a szakterület iránt érdeklődő hallgatók állandó olvasó- és tanulóteremnek használták. A professzorok általában egy felsőbb éves hallgatót bíztak meg a könyvtár felügyeletével. Gyakran pedig kiszemelték a legtehetségesebb diákokat az alsóbb évekről, s ez nagy kitüntetésnek számított. Így járt Győri István is, akit Varga Zsigmond²⁷ újszövetséges tanszékvezető professzor már másodéves korában fölkerített erre a feladatra. Kulcsot is kapott és vigyázott a csendre, rendre. A professzori szoba a szemináriumi könyvtárból nyílt.

Varga professzor urat mindenki Zsiga bácsinak szólította, mindig bizalommal lehetett hozzá fordulni. A lányokat magázta, a fiúkat tegezte. Szeretett beszélgetni a hallgatókkal, a Győri Istvánnal való beszélgetés közben gyakran átváltott német nyelvre, s ilyenkor a tanítvány is követte. Így figyelte meg a tanítványai előmenetelét. Mai kifejezéssel: tesztelte őket. Az egyik napon, a kora esti órákban Győri István azt tapasztalta, hogy néhány leányhallgató igen nagy buzgósággal és izgalommal készült a szemináriumban a másnapi görög kollokviumra. Fölajánlotta nekik, hogy szívesen segít az anyag bizonyos részeinek átismétlésében. Erre egyedül Gál Kati jelentkezett, a többiek átmentek más helyre. Győri István alaposan kérdezgette Katit, az igék ragozását, a szöveg fordítását és a rendkívüli nyelvtani eseteket vették át együtt. Néhány kisebb hibától eltekintve egészen jól tudta az anyagot, amit aztán Győri István dicsérettel nyugtázott. Éppen befejezték a lecke átvételét, amikor váratlanul kinyílt a professzori szoba ajtaja, és belépett Zsiga bácsi. Ekkor jöttek rá, hogy az ajtó csak be volt hajtva, de nem volt bezárva, így Zsiga bácsi hallotta az egész „korrepetálást”. Győri Istvánnak átfutott az agyán, hogy vajon nem zavarták-e Zsiga bácsit a munkában, de ő megelőzte őket: „*semmi baj, csak éppen olvastam valamit, de jó fülem van, végighallgattam mindent. Te, Pista, egész ügyesen kérdeztél, én is ugyanúgy kérdeztem volna, Katalin, maga pedig*

²⁶ Ezt a történetet maga Makkai László mondta el nekem, illetve nekünk a családi beszélgetések során.

²⁷ Varga Zsigmond J. (1918–1997) latin–görög–német szakos középiskolai tanári oklevéllel tanított a Református Gimnáziumban az 1942–1953 közötti években. Előbb bölcsészdoktori fokozatot, majd teológiai végzettséget szerzett. 1953–1978 között ő volt az Újszövetségi Tanszék vezetőprofesszora. Görög nyelvkönyvet írt a teológiai hallgatóknak, számos kommentárt készített a bibliai könyvekhez, majd pedig az Újszövetségi görög–magyar szótárt készítette el, mely 1996-ban jelent meg.

egészen jól válaszolt. Azért jöttem ki, mert magamban úgy döntöttem, hogy ezt a görög nyelvi beszélgetést elfogadom a holnapi kollokvium helyett, be is írnám a jegyet, ha fölhozza az indexét.” Gál Kati szinte repült érte és villámgyorsan hozta a leckekönyvét, amelybe Zsiga bácsi a nagy asztalnál be is írta a jelest.²⁸ – Varga Zsigmond igen komoly újszövetséges tudós volt, de az életművének megkoronázása az újszövetségi görög szótára volt. Talán még egy másikat is említhetünk, jelesül azt, hogy tanítványa, Győri István később a sárospataki teológiai akadémia újszövetséges professzora lett.

A történéshi az agy kapacitása

2010-ben Fésűs László rektor kezdeményezésére létrejött a Debreceni Professzori Klub. Oláh Éva professzornő vállalta az elnöki teendőket, és mindenki öröme szervezte rendszeresen a programokat. 2013 júniusában a Nagyhegyes közelében lévő Tuba-tanyán volt a tanévzáró összejeövetelünk sok látnivalóval és vidámsággal. Szinte egy falumúzeumnak tűnt az a tanya mindenféle mezőgazdasági eszközökkel, szerszámokkal és állatokkal. A füves udvar közepén állt egy régi szekér, melyet még az igazi kerékgyártók és kovácsmesterek készítettek. Egy 30–40 fős csoport alakult ki körülötte, mert Galuska László sugárterápiás professzor rögtönzött előadásba kezdett, és hozzálátott vizsgáztatni a körülállókat. *Ez mi? Annak mi a neve?* Ő maga mindent tudott, otthonról hozta az alapos ismereteit a szekér minden porcikájáról. Először sokféle alkatrészt felismertünk, megmondtuk, mi a neve. De egyre nehezebbeket kérdezt, és bizony már nagyon ritkultak a válaszok. Aztán jött a még nehezebb kérdés: *ez itt mi?* Csak egy professzor tudott válaszolni, aki melletttem állt. *Nem oda Buda!* – gondolta magában Galuska professzor. Ekkor olyan speciális kis kovácsolt fémborításra kérdezt rá, hogy senkitől nem remélt választ. A melletttem álló professzor azonban azt is megmondta, mindnyájunk csodálkozására. Galuska professzor ekkor odaszólt neki, hogy: *„Te biztosan agrárprofesszor vagy!”* Mire ezt a választ kapta: *„Hát, azért nem egészen! De kulák koromból ragadt rám valami!”* Nagy nevetéssel folytatódott, és nemsokára véget is ért az érdekes vizsgáztatás. Majd Galuska professzor néhány perccel később karon fogott, és baráti kedvességgel kérdezte tőlem: *„Ki volt ott mellettted az a 'kulák'?”* Meglepődött, amikor megmondtam neki, hogy Csohány János²⁹ nyugalmazott egyháztörténet-szprofesszorunk volt az, aki mindent tudott. Ő egyébként arról volt híres, hogy a legapróbb részleteket is megjegyezte. Egyszer váratlanul előadást tartott például a pisztoly markolatáról. Hajdúnánásról származott és a Református Gimnáziumban tanult, édesapját kulákként üldözték.

²⁸ A történetet maga Győri István professzor mondta el.

²⁹ Csohány János (1935–) református teológus, egyháztörténész, a Teológiai Akadémia professzora 1996-ig. 1986–1987-ben dékán. Bölcsészettudományi és teológiai doktorátust szerzett.

Cudar élet a háborús időkben

Czegléd Sándor

A következő történetek az én kedves apósommal, Czegléd Sándor³⁰ professzorral kapcsolatosak. Részben tőle hallottam, részben pedig róla szólnak. Őt még 1940-ben nevezte ki a kormányzó egyetemi tanárrá. Szinte valamennyi tanártársát ismerte az egész egyetemen, akkoriban ugyanis még nem volt olyan sok professzora az egyetemnek, mint manapság. Különböző tanári villákban lakott együtt Pukánszky Bélával, Hankiss Jánossal, Soó Rezsővel, Vasady Bélával, Csilléri Andrással, Pákozdy László Mártonnal, Mitrovics Gyulával. Érdekes módon a háborús eseményektől nem félt annyira, mint mások. Szalay Sándorral és Sántha Kálmánnal, valamint két másik professzortársukkal³¹ együtt ők itt maradtak, a többiek elmenekültek. Hideg őszi idő volt. A németek már elmentek, közeledett a szovjet hadsereg is. Már mindenki, főként az itt maradt családok bementek a központi egyetemi épület alagsorába, mely akkor óvóhelyül szolgált. Czegléd Sándor felesége is odaköltözött a két kisgyermekükkel. Ő azonban a lakásban maradt, délutáni pihenőt tartott pizsamában, amikor hirtelen megindult a légitámadás. Ekkor látta, hogy ez több kettőnél, menekülnie kellett, s csak annyi ideje maradt, hogy a pizsamára rávette a nagykabátját, és átsietett ő is az egyetem alagsorába. Amikor több nap elteltével már elő lehetett jönni, neki csak egy pizsamája maradt, mert a lakásukból minden mozdítható holmi eltűnt. Amikor az új városvezetés hamarosan hívta és kérte, hogy az egyetemi oktatásnak meg kellene kezdődnie, akkor is csak pizsamában tudott megjelenni. De így is készségét fejezte ki az előadások megtartására. A tanári villát azonban továbbra is a szovjet tiszték használták, így nekik be kellett költözniük a központi egyetemi épület teológiai szeminárium helyiségébe, amelynek ablakai a parkra néztek. Az 1944–45-ös tél így telt el. A hazatért tanárok is csak a tanszéki helyiségekben lakhattak. Kályhával kellett fűteniük, a kályhacsöveket pedig kivezették az ablakokon. A füstölgő, kiálló csövek eléggé furcsa látványt nyújtottak a szép egyetemi épületről. Fűteni pedig azzal a fával lehetett, amit az erdőből a professzorok maguk vágtak ki és aprítottak fel. Egyébként rendeletileg mindenkinek ki kellett mennie fát vágni az erdőre. Még Erdős Károly professzornak is, aki talán életében nem fogott a kezébe baltát, fűrészelni pedig pláne nem tudott. Több az annál, ő is kiment az erdőbe, felöltözött a fekete „ferencjósájába”, nyakkendőt és cügos cipőt vett, ott próbálta tanulgatni a favágást, de teljesítménye roppant kevés volt. Ennek a favágásnak az emlékét aztán minden év január 11-én „megünnepelte” azzal, hogy elment ebédre Czegléd Sándorékhoz, s ilyenkor a gyerekeknek könyvajándékkal kedveskedett. Ezt a szokását megtartotta egészen a haláláig.

30 Czegléd Sándor (1909–1998), lásd a 3. számú lábjegyzetet. Széles körű tudása révén rendkívüli tekintélynek örvendett az egész református egyházban. Legendás tudósegénység hírében állt.

31 A két professzor nevére nem emlékszem. (G. B.)

Előkerült egy fejőstehén

Maradva a közvetlen háború utáni heteknél, hónapoknál, Czeglédy Sándor nekünk úgy mondta el, hogy az egyetem körül a tanárok gyerekei vidáman szaladgáltak. Hankiss János és Hankiss Elemér már nagyobbak voltak, ott volt számukra a DEAC-pálya, és hasonló társaikkal teniszezhetek. De volt bőven a kisebb bújcskázó gyerekekből is. Ők nemigen érzékelték az általános nehézségeket, vagy pl. azt a gondot, hogy honnan kerül elő a mindennapi élelem. Különösen a tej hiánya okozott nagyobb gondot. Egyszer egy teológiai hallgató, akinek a nevét is említette apósom, hozott be vidékről egy tehenet, amelyet a gyermekklinika előadótermébe kötöttek be. Ott gondozták egy darabig. Meg volt oldva a gyerekek tejszükséglete, sőt a klinikai kezelésre szorult gyerekeknek is jutott belőle.

A rövidség és őszinteség erénye

A háború után aztán az újjászerveződő Debrecenbe fokozatosan érkeztek vissza az elmenekült professzorok. Egy igazolóbizottságot kellett felállítani azokból a professzorokból, akik itt maradtak a városban. Valamennyi hazaérkező tanárnak meg kellett jelennie a bizottság előtt, amelynek eleinte Sántha Kálmán volt az elnöke, apósom, Czeglédy Sándor pedig a jegyzőkönyvvezetője. A professzorok jöttek sorban, és mindig az volt a bizottság első kérdése, hogy miért menekült el. Mindenki elmondta részletesen az indokait, s ezeket le is kellett írni, sőt alá is írták. Általában ezek nagyon terjedelmes elbeszélések voltak. A bizottság már-már unalmasnak kezdte érezni a hosszú magyarázatokat. Egyik alkalommal Kovács Ferenc szülészprofesszor került sorra, és felkészülve a hosszú elbeszélésre, majd hátradőlve a széken a bizottság hozzá is ugyanazt az első kérdést intézte: *miért menekült el?* Kovács Ferenc válasza meglepően csak ennyi volt: „*Mert féltem!*” Ez az őszinte, rövid válasz került be a jegyzőkönyvbe.

Csak jó vonatra érdemes fölszállni

Apósom 31 éves korában lett a debreceni egyetem professzora. Még nőtlen volt, de csakhamar kinézte magának a hajdúhadházi lelkész hajadon lányát, Molnár Arankát. Persze, a dolog természetéből következett akkor is, hogy nem ő volt az egyedüli „pályázó”. Ő erről nem tudott, mások viszont árgus szemekkel figyelték a fejleményeket. Kálmán Sándor lelkész is szívesen járt volna Hadháza udvarolni, de tisztában volt vele, hogy Czeglédy Sándor professzor mellett „neki ott nem sok fű terem”. Egyébként ismerték egymást. Az egyik napon apósom éppen a debreceni Nagyállomáson találkozott Kálmán Sándorral, akinek az érdeklődésére gyanútlanul válaszolta, hogy Hajdúhadháza utazik. Kálmán Sándor azonnal tudta az okát. De beszélgettek, még hozzá alaposan belemerültek egy témába. Apósomon gyakran látszottak a szórakozottság jelei, s ez esetben sem hagyta el ez a tulajdonsága. Elég az hozzá, hogy Kálmán Sándorral mendégéltek a sínek irányába,

majd ő föltessékelte az egyik vonatra, de az ellenkező irányba, Pest felé. Leültek és beszélgettek tovább. Apósom csak Szoboszlónál vette észre, hogy a vonat ugyan megállt, de az állomás nem Hajdúhadház. – A fantasztikus humorral megáldott két öccse, István és Károly magyarázta el neki pár héttel később, hogy a barátja szándékosan térítette őt ellenkező irányba. Lehet, hogy igaz volt, lehet, hogy nem. Ki tudja? Utólag mindkét eset lehetségesnek tűnik, de inkább az első valószínűbb.

Az esküvő előtti lehangoltság Hadházon

Már kitűzték az esküvő napját Hajdúhadházon, és a gyülekezet számára is kitétek egy esküvői meghívót a templom bejáratához. Igen ám, de a menyasszony foglalkozása is ki volt írva így: Molnár Aranka tanítónő. Alatta pedig a meghívóra rá volt írva a vőlegény neve és rövidítéssel titulusa is: Dr. Czegléd Sándor nyilvános rendkívüli egyetemi tanár. Ez utóbbit a szokásos módon „ny. rk. egyetemi tanár” kifejezéssel nyomtatták oda. A menyasszony édesapja viszont azt tapasztalta a gyülekezeti tagok részéről, hogy búbanatos képpel néznek rá, majdnemhogy részvétüket fejezik ki. Ő vehemens ember lévén, valamelyik tekintélyes asszonyságtól megkérdezte: *„Mondják már meg, miért van ez a nagy lehangoltság a gyülekezet körében, főleg az asszonyok között.”* Aztán a megkérdezett hölgy őszintén elmondta, hogy bizony azért szomorúak az emberek, mert látták az esküvői meghívót, és hát az a szép Aranka kisasszony férjhez fog menni egy *„nyugalmazott, római katolikus tanárhoz”*. – Nem sok idő múlva, az esküvő napjára már minden rendbe jött, mert a Hajdúhadházon élő reformátusok is hamar megtanulták, hogy a rövidítés egy professzor akkori titulusa: *nyilvános rendkívüli egyetemi tanár*. Hetekig mosolyogtak a hívek a papjukra!

Humorra humorral érdemes válaszolni

Talán tíz éve hallottam egy kedves történetet apósomról, Czegléd Sándorról. Bartha Béla mátészalkai lelkész mesélte el, aki maga is részese volt az eseménynek, tehát teljesen hiteles forrásból származik. Négy teológiai hallgató várakozott a gyakorlati teológiai tanszék szemináriumi-könyvtári helyiségében, hogy vizsgázásának Czegléd Sándor professzornál: Bartha Béla, Seres Iván, Szombathy Gyula és Vadas Gyula. Úgy kell elképzelni, hogy két ajtó nyílt a folyosóról, az egyik a professzori szobába, a másik a szemináriumi helyiségbe. Belül is volt egy átjáró, összekötő ajtó a két helyiség között. Az említett négy hallgató között Seres Iván volt az, aki bármikor derűt tudott belevinni a tanárok és a hallgatók életébe a professzorok utánzásával. Ebben utolérhetetlen volt és bámulatos. Amíg várakoztak a szemináriumi szobában, ő odapattant a professzori székbe, és hangosan elkezdte vizsgáztatni három társát Czegléd Sándor professzor jellegzetes hangján. Annak rendje-módja szerint tételeket „osztott ki” fejből. A vidám nevetéstől azonban nem vették észre, hogy időközben Czegléd professzor megérkezett a szomszédba, azaz a saját szobájába, ahová igen jól áthallatszott Seres Iván „pro-

fesszori vizsgáztatása”. Ezt ő csodálkozva hallgatta. Majd egyszer nyílt az ajtó, mire a négy hallgató hirtelen meglepődött, elcsendesedett, kissé szégyenkezve helyet foglaltak a vizsgaasztalnál. Czeglédy Sándor professzor odaült a székébe, és ezekkel a szavakkal kezdte mondandóját: *„No, kérem! Mielőtt bejöttem, és rátettem a kezemet a kilincsre, nem tudtam eldönteni, hogy valójában már bent vagyok vagy még kint vagyok!”* – A négy vizsgázó megnyugodott. Aztán Czeglédy professzor sorban elkezdte nekik kiadni a tételeket szóban. A hallgatókat fokról fokra a nevetés „gyötörte”, szinte bújtak az asztal alá, mert sorban ugyanazokat a tételeket kapták, amelyekből Seres Iván tíz perccel azelőtt „vizsgáztatta” őket. Nyilvánvalóan azt történhetett, hogy apósom jókedvűen hallgatta a szobájában Seres Iván utánzását, s remek memóriájával megjegyezte, hogy ki melyik tételt kapta, majd pedig a „csodálkozás” fokozása végett ő hallgatólagosan ugyanazokat a tételeket adta ki személyre szólóan.

Hogy ne legyen precedens!

Volt egy híres eset, amely az 1960-as évek második felében történt. Ezt magam is Ludász Gyula akadémiai titkárnak, a dékáni hivatal vezetőjének elbeszéléséből tudom. A teológiai kar – mert folyamatosan így nevezték magukat – rendes ülést tartott, melyen az egyik tárgysorozati pont Szabó Mária kérelme volt. A hallgató arról tájékoztatta a kart, hogy az ő Judit nővére, Victor Istvánné a 13. gyermekét szülte néhány nappal korábban, s beadványában kérte, hogy két hétre elutazhasson hozzá segíteni.³² A tanárok egyik része jó szívvel támogatta a kérést, a másik része pedig azt hangsúlyozta, hogy Szabó Mária elengedése rossz precedens lehet a többi hallgató számára, mert akkor ilyen jellegű kérelmek sorozata várható a jövőben. Másnak a nővére is szülhet gyermeket, és akkor mindenki kérhet két hét „szabadságot”. A vita nem jutott dűlőre, a két párt véleménye nem egyezett. Rájöttek azonban, hogy Czeglédy Sándor még nem szólt hozzá az ügyhöz, azért meg is szólították, vajon neki mi a véleménye. Ő választékosan szép fogalmazásban előadta, hogy tulajdonképpen tanártársai mindkét csoportjának az érvelése elfogadható, de a bölcs döntés érdekében ő egy külön megoldást javasolna, mégpedig ezt: *„Hogy a következők során ennek a kérvénynek ne legyen precedens értéke, ezért javaslom: a tekintetes kar mondja ki határozatilag, hogy a jövőben a Teológiai Akadémia minden olyan hallgatóját hazaengedi segítő szolgálatra, akinek a nővére a 13. gyermekét szüli meg.”* – A két párt derűsen összebékült, és elengedték Szabó Máriát a nővéréhez.

Professzorok mint a szó művészei

Utolsó történetként mondanám el, hogy 1953 táján egy híres cseh teológus, Hromádka meglátogatta a teológiai kart. Csak a professzorok voltak jelen, a dékán

³² Érdemes tudni, hogy Victor István Hejcén volt lelkész, és nekik 17 gyermekük született.

vezette a beszélgetést, és az volt a terv, hogy a beszélgetés után az akkori püspök várja Hromádka professzort és mind a nyolc debreceni teológiai professzort az Arany Bikába egy fogadásra. Akkor bankettnek hívták az ilyen alkalmat. A beszélgetés közben váratlanul kihívták a dékánt, majd kis idő múlva visszajött és közölte, hogy bizonyos okok miatt a professzoroknak a bankettre szóló meghívását a püspök visszamondta. A professzorok között ott ült Illyés Endre, aki gyakorlati teológiát tanított a lelkészképző intézetben. Őt Bandi bácsinak hívták. Magas, derék ember volt, és igen nagy étkű a maga másfél mázsányi súlyával. Valamikor országos diszkoszvetőbajnok hírében állt. Czeglédy Sándor figyelte az arcát, vajon milyen érzések ülnek ki rá a dékáni bejelentés után. Odalett ugyanis egy nagyszerű evési alkalom, s így a mélységes csalódottság látszott rajta. Ekkor Czeglédy Sándor elővett egy félbeszakított papírt, valamint egy ceruzát a zsebéből, és ráírta a következő strófát:

Bandi bácsi bújja

Azt hittem, hogy a banketten
Ülünk majd sorban ketten,
S osztozunk a sok csemegén
Hromádka úr a cseh meg én.

Ezt a „cetlit” – rajta a verssel – odacsúsztotta Huszti Kálmán későbbi budapesti professzornak, aki cseh nyelvi tolmácsként kísérte a vendéget. Huszti Kálmán elolvasa, kedvesen elmosolyodott rajta, majd ő is elővette a tollát és folytatta a verset ekképpen:

Csemegében csehül állunk,
Ettől felkopik az állunk,
S míg bámulunk mint a kába,
Hromádka megy a Bikába.

Epilógus

Ha ezt a három legutóbbi történetet tekintjük, bizony igazat kell adnunk Neumann Jánosnak³³, amikor megjegyezte: „*A humor az emberi elme tisztálkodása.*” Szerintem még az is igaz, hogy a humor a briliáns emberi szellem megcsillanó ragyogása. Bizonynal csak az okos emberek sajátja.

³³ Bizonyára Neumann János is szívesen olvasta Jules Renard (1864–1910) író szellemes mondásait, mert ez tőle származik. A matematikusok úgy tartják számon, mintha Neumann mondta volna.

KARL W. SCHWARZ

Debrecen–Wien: Von István Szoboszlai Pap bis Zsigmond Varga*

Karl W. Schwarz: Debrecen–Bécs: Szoboszlai Pap Istvántól Varga Zsigmondig

ÖSSZEFOGLALÓ

Karl W. Schwarz, a Bécsi Egyetem Protestáns Teológiai Fakultásának professzora arra vállalkozik írásában, hogy röviden bemutassa a debreceni és bécsi teológiai képzés közel két évszázados kapcsolatát, mégpedig olyan jeles személyiségeken keresztül, akiket saját történelmében mindkét lelkészképző intézet számon tart. A közös történet 19. századi debreceni professzorokkal kezdődik, akik bécsi katedrára pályáztak. Közülük Szoboszlai Pap István esetét ismerhetjük meg részletesebben, aki legközelebb került ahhoz, hogy professzori állást kapjon Bécsben, ám pályázatát végül visszavonta. A folytatásban azoknak neveivel találkozhatunk, akik Bécsben szereztek doktori fokozatot, majd Debrecenben lettek meghatározó teológusokká, úgymint Révész Imre, Erdős József és Károly, Lencz Géza, valamint Veress István. A Debrecen és Bécs közötti híd 20. századi továbbépítésében Pákozdy László Márton és Makkai László szerepét emeli ki a tanulmány, a szerző végül a mártírteológus, ifj. Varga Zsigmond jelentőségéről emlékezik meg, felelevenítve életének és működésének fontosabb állomásait, letartóztatásának és halálának körülményeit.

Németh Áron

Den Anlass für die Wien-Exkursion einer Studentengruppe aus Debrecen bildete das Gedenken an ihren Landsmann *Zsigmond Varga*, der in Wien studierte, aufgrund einer Predigt verhaftet wurde und in einem Konzentrationslager in Oberösterreich im Jahre 1945 ums Leben kam.

Bei der Begrüßung war es mir ein besonderes Anliegen, an die erste Exkursion der Wiener Fakultät nach Debrecen im Oktober 1976 zu erinnern, die von den Professoren *Kurt Lüthi* (1923–2010) und *Christoph Link* geleitet wurde und ein systematisch-kirchenrechtliches Seminar über das „Widerstandsrecht“ abrundete. Wir sind damals vom Kirchenhistoriker *János Csohány* betreut worden, der uns Debrecen nicht nur als das calvinistische Rom vorstellte, sondern auch auf das Seminarthema bezogen: als das Zentrum des Widerstands gegen die Habsburger quer durch die Jahrhunderte. Er hatte einige Semester in Wien verbracht und hier die archivalischen Quellenstudien für seine Debrecener Dissertation betrieben¹, eine wichtige Referenzschrift für die Protestantenpolitik der Habsburger in der Ära des Neoabsolutismus, die meinen wissenschaftlichen Werdegang ganz entscheidend beeinflusst hat². Ein weiterer Assistent *Károly Fekete* hielt ebenfalls eine Grußadresse an uns, wobei nach meinem Grußwort die Namensübereinstimmung für große Heiterkeit sorgte.

* Professor *János Csohány* zum 80. Geburtstag gewidmet. Dem Beitrag liegt meine Ansprache anlässlich der Begegnung mit einer Gruppe von Studierenden aus Debrecen (24.10.2014) zugrunde.

¹ CSOHÁNY: A magyarországi protestánsok (1979).

² SCHWARZ: Von Leonhard Stöckel bis Ruprecht Steinacker, 9–11.

I.

Kontakte zu Debrecen bestanden freilich seit vielen Jahren, im Grunde genommen seit der Gründung der Lehranstalt im Jahre 1821. Schon damals haben sich reformierte Theologen aus Debrecen um ein Katheder in Wien beworben³: *István Szoboszlai Pap* (1790–1864)⁴, der spätere Bischof des Kirchendistrikts an der Theiß, und *István Varga* (1776–1831)⁵, später Professor am Kollegium in Debrecen, möglicherweise ein Vorfahre von *Zsigmond Varga*. Beide Bewerber wurden vom Konsistorium für die Exegese H.C. gereiht, die in lateinischer Sprache gelehrt wurde. *Szoboszlai-Pap* wurde neben *Joseph Péczely* (1789–1849)⁶, Professor am Kollegium in Debrecen, auch beim Lehrstuhl für Kirchengeschichte, für den Fall der lateinischen Vortragssprache, in den Ternavorschlag aufgenommen. Aber dieser Fall trat nicht ein, die Kirchengeschichte wurde deutsch vorgetragen und der Ruf erging an *Johann Genersich* (1761–1823) aus der Zips/Szepes⁷. Beim Lehrstuhl für Exegese H.C. wäre der Ruf freilich an *Szoboszlai-Pap* ergangen, doch dieser Erstgereimte hatte seine Bewerbung wieder zurückgezogen. Es ist eine interessante Überlegung, was gewesen wäre, hätte der Debrecener Gelehrte den Ruf nach Wien, in die Haupt- und Residenzstadt der Habsburger, angenommen. Hätte ihn der dort praktizierte Österreich-Patriotismus überzeugen können? Zweifellos aber hätte er die Attraktivität der Lehranstalt für ungarländische Studenten reformierter Konfession gesteigert. *István Aranyi* (1793–1864)⁸ aus Kecskemet, später von 1822 bis 1864 Theologieprofessor in Debrecen, war einer der wenigen, die sich 1821 an der neu errichteten Schule immatrikulierten. Neben ihm waren dies *Sándor Edelényi* aus Papa und 1822 *János Keserű* aus Mocsolád. Von beiden fehlen Angaben über Lebensdaten und Wirkungsstätten.

Die Besetzung der reformierten Lehrkanzel erfolgte erst im Herbst 1822 mit dem Prediger in Szepsi/Moldau an der Bodwa/Moldava nad Bodvou *János von Patay* (1778–1854)⁹, einem Absolventen der Salana in Jena.

Bevor die Theologische Fakultät in Debrecen 1914 das Promotionsrecht erhielt¹⁰, waren die ungarländischen Doktoranden auf die einzige Ausbildungsstätte mit Promotions- und Habilitationsrechten (seit 1861) in Wien angewiesen, um hier die entsprechende akademische Graduierung zu erwerben¹¹. Und diese hat sich auch als Brücke zum Donau- und Karpatenraum verstanden¹².

Um diese Brücke etwas zu konkretisieren, möchte ich die Promovenden aus Debrecen aufzählen und beginne mit einer der bedeutendsten reformierten Per-

3 SCHWARZ: Die Wiener Protestantisch-Theologische Lehranstalt, 142 f.

4 ZOVÁNYI–LADÁNYI: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon [MPEL], 611 f.

5 MPEL, 675.

6 MPEL, 465.

7 FAZEKAS–SCHWARZ–SZABÓ: Die Zips (2012).

8 MPEL, 31.

9 SAUER: Die Erstbesetzung der exegetischen Lehrkanzeln, 231 f.; KARNER: Der reformierte Lehrstuhl, 178 ff.

10 VON PAKOZDY: Theologische Hochschulen, 72–74.

11 BAUMGARTNER: Verzeichnis der Promotionen und Habilitationen, 515–530.

12 SCHWARZ: „... ein vollständiges protestantisches Studium...“, 141–162; SCHWARZ: Evangelische Theologie, 89–112.

sönlichkeiten des 19. Jahrhunderts, mit *Imre Révész* (1826–1881)¹³, der im Studienjahr 1851 an der Wiener Fakultät immatrikuliert war. Ihm wurde zwanzig Jahre später, am 6. März 1871 ehrenhalber der Doktorgrad der Fakultät verliehen. Er hatte sich im Kampf gegen das ungarische Protestantenpatent von 1859¹⁴ engagiert und diese kultusrechtliche Maßnahme als vollkommen verfehlt verurteilt. Es betraf weniger die fast rein magyarische Reformierte Kirche als vielmehr die ethnisch gesplante Lutherische Kirche in Ungarn, in der Magyaren, Deutsche und mehrheitlich Slowaken zusammenlebten. Die lutherischen Slowaken hatten sich sehr positiv für die Annahme des Patents ausgesprochen und sich auf dessen Grundlage neu koordiniert. Sie hatten mit *Karol Kuzmány* (1806–1866)¹⁵ einen der Wiener Professoren für das Superintendentenamt in der neu geschaffenen Pressburger Patentalsuperintendentenz A.B. gewinnen können, der freilich einem permanenten „Kirchenkampf“ ausgesetzt war, dem Konflikt zwischen „Patentisten“ und „Autonomisten“¹⁶. Nach seinem Tod 1866 kehrten die Gemeinden der Patentalsuperintendentenz wieder in die Montansuperintendentenz zurück. *Révész* wurde aber nicht nur wegen seiner kirchenrechtlichen Kompetenzen geehrt, sondern wegen seiner Verdienste um die Wiederentdeckung und Aktualisierung *Calvins* in seiner dem Rationalismus ausgelieferten Reformierten Kirche¹⁷.

Ich greife nun zwei Persönlichkeiten heraus, die aus theologiegeschichtlichen und genealogischen Gründen zusammengehören: Vater und Sohn *Erdős*, die zu den mittelbaren Vorfahren von *Zsigmond Varga* gehören. Sie wirkten beide in Debrecen als Theologieprofessoren, *Josef von Erdős* (1856–1946)¹⁸ als Neutestamentler zwischen 1888 und 1928, sein Sohn *Karl von Erdős* (1887–1971)¹⁹ als Systematiker. Beide erwarben in Wien nacheinander den Licentiaten- und den Doktorgrad der Theologie, ersterer aufgrund neutestamentlicher Studien²⁰, der Sohn mit systematisch-theologischen und theologiegeschichtlichen Studien²¹ bei *Josef Bohatec* (1876–1954).

Der Vater stand dem Wiener Dogmatiker *Eduard Böhl* (1836–1903) nahe²², bei dem er auch promovierte. *Böhl* wirkte zwischen 1864 und 1899 als reformierter Systematiker und vertrat eine konfessionalistische Theologie, mit der er vornehmlich unter seinen tschechischen Schülern für Aufsehen sorgte²³. Er war der Schwieger-

13 MPEL, 506 f.; CSOHÁNY: Révész Imre, az abszolútizmus kori ellenállás élharcosa, 77–85; CSOHÁNY: Révész Imre a polgárosodásért az önkényuralom idején, 391–403; CSOHÁNY: Imre Révész sen., 175–178, deutsche Übersetzung: 284–288.

14 BARÁTH–FÜRJ: A protestáns pátenst és kora (2010) – mit Beiträgen von *István Orosz, János Csohány, Judit Szathmári, Botond Kertész, Jenő Gergely, Zoltán Fürj, Béla Levente Baráth*.

15 SCHWARZ: „Meine Popularität...“, 111–122.

16 GOTTAS–SCHWARZ: „Patentisten“ contra „Autonomisten“, 159–182.

17 BÖHL: Recent Dogmatic Thought, 21.

18 MPEL, 179 f.

19 MPEL, 180; CSOHÁNY: A bécsi protestáns teológiai fakultás, 196 f.

20 *Josef von Erdős*, Populäre Erklärung der Briefe Petri und andere Schriften (9.4.1888); *ders.*, Biblisch-theologische Analyse des Römerbriefes (1.3.1891).

21 *Karl von Erdős*, Ulrich Zwingli aus den Quellen dargestellt [15.3.1914]; Grundsätze und Praxis des Privatlebens der Urchristen [7.9.1919].

22 BALKE: Eduard Böhl, 90; KÓSA: Studentenaustausch zwischen Elberfeld und Debrecen, 463 f.

23 FILIPT: Die Schüler Eduard Böhl's in Böhmen und Mähren, 453–466.

sohn des Pastors an der Niederländisch-reformierten (freikirchlichen) Gemeinde in Elberfeld *Hermann Friedrich Kohlbrügge* (1803–1877), dessen unionsfeindliche Einstellung auch in der Habsburgermonarchie Anhänger fand²⁴. *Böhl* schickte seine Studenten nach Elberfeld, damit sie dort konkrete Gemeindearbeit im orthodox calvinistischen Sinn kennen lernten – mit der Handhabung der Kirchenzucht durch das Presbyterium und der Ausschließung der Unbußfertigen vom Abendmahl. So wirkte auch der Vater *Erdős* in Elberfeld und brachte von dort die Begeisterung für die reformierten Bekenntnisschriften mit: den Heidelberger Katechismus, den er in eigener moderner Übersetzung 1884 herausbrachte; 1907 folgte die *Confessio Helvetica Posterior*²⁵. Beide Texte waren in Ungarn beinahe in Vergessenheit geraten, weil sie von der zeitgenössischen liberalen Theologie nicht geschätzt wurden. In diesem Sinne werden Vater und Sohn *Erdős* als wichtige Exponenten des *Kohlbrügge*-Kreises in Ungarn bezeichnet²⁶. Sie waren mit der Familie *Varga* eng verwandt und verschwägert²⁷.

Zwischen Vater und Sohn *Erdős* erwarben der Kirchenhistoriker *Géza Lencz* (1870–1933)²⁸ am 15.7.1907 mit einer Arbeit über den „Aufstand Bocskays und der Wiener Friede vom kirchenhistorischen Gesichtspunkt beleuchtet“²⁹ und der Systematiker *István Veress* (1871–1943)³⁰ am 28.9.1910 mit einer von *Josef Bohátec* beurteilten Arbeit über den „Einfluss der Calvinischen Grundsätze auf das Kirchen- und Staatswesen in Ungarn“³¹ den Dr. theol. der Wiener Fakultät. Sie zählen noch heute zu den Standardwerken³².

II.

Zwei Namen müssen noch genannt werden, die eine Brücke zwischen Debrecen (und Budapest) und Wien gebildet haben: Es ist der Religionswissenschaftler *Ladislaus Marton von Pakozdy* (1910–1993), der anlässlich des Wiener Universitätsjubiläums 1965 zum Ehrendoktor promoviert wurde und von Budapest aus gute Kontakte zur Wiener Fakultät unterhielt. Ihm wurde anlässlich des Wiener Theologenkongresses im September 1969 die Aufgabe übertragen, den Eröffnungsvortrag über die Situation des europäischen Protestantismus zu halten³³, eine Aufgabe im Spannungsbogen zwischen Ost und West, zwischen orthodox-konfessioneller und liberaler Theologie und im Gegenüber zum römischen Katholizismus, der er sich mit Bravour stellte.

24 KERTÉSZ: Unionsbestrebungen im Königreich Ungarn, 479 (zur unionskritischen Haltung von *István Szoboszlai Pap*).

25 NAGY: Geschichte und Bedeutung des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses, 138–140; zuletzt: JUHÁSZ: *Mirabilis est cursus verbi* Die, 76.

26 CSOHÁNY: *Magyar protestáns egyháztörténet* (1973).

27 MPEL, 675.

28 MPEL, 368.

29 LENCZ: *Der Aufstand Bocskays* (1917).

30 MPEL, 685 f.

31 VERESS: *Der Einfluss der Calvinischen Grundsätze* (1910).

32 Barta–Jatzlauk–Papp: „Einigkeit und Frieden sollen auf Seiten jeder Partei sein“ (2007).

33 VON PAKOZDY: *Die Situation des europäischen Protestantismus*, 1–4.

László Makkai (1914–1989), Professor in Debrecen und Leiter des Institutum Historiae Reformationis Europae Centro-orientalis, stand mit dem Wiener Kirchenhistoriker *Peter F. Barton* (1935–2014) in Verbindung. Eine Frucht dieser Freundschaft war die erste wissenschaftliche Kooperation über den Eisernen Vorhang, nämlich das Internationale Kirchengeschichtliche Kolloquium in Debrecen am 12. Februar 1976 anlässlich der Dreihundertjahrfeier der Befreiung der zur Galeerenhaft verurteilten Prediger Ungarns. Es wurde noch 1977 in Druck gelegt³⁴. Daraus resultierte aber auch der Plan, die Bekenntnisschriften Ostmitteleuropas zu edieren. In der Form eines Pilotbandes wurden die Bekenntnisse aus der Ära Maximilians II. 1564–1576 herausgegeben³⁵. Ein großer Kreis von Mitarbeitern, darunter *Gusztáv Bölcskei*, *Imre Jánossy*, *János Csohány*, *József Barcza* aus Debrecen, *Miroslaw Korkolko* (1935–2006) in Warschau, *Remi Kick* in Lund, *Pál István Főnyad* in Wien und *Alfred Eckert* (1934–2012) in Erlangen wirkten mit. Leider wurde dieses Werk nicht fortgesetzt, obwohl das Interesse an solchen reformationsgeschichtlichen Quellen durchaus zu registrieren war. Die reformierten Bekenntnisschriften wurden in der Zwischenzeit sukzessive in bisher sechs Bänden von *Andreas Mühling* und *Peter Opitz* in der Schweiz herausgebracht – unter Beteiligung von *Zoltán Csepregi*, der die ungarischen Bekenntnisse bearbeitete, teilweise auf Vorarbeiten von *Mihály Bucsay* (1912–1988) aufbauend. Die Lutherischen Bekenntnisse aus Oberungarn, die Confessio Pentapolitana, Confessio Montana und Confessio Scepusiana wurden kürzlich in Prešov herausgebracht, eine sehr schöne Edition, die auf das seinerzeitige Editionsprogramm von *Barton* und *Makkai* wenigstens Bezug nahm³⁶.

III.

Zsigmond Varga (*6.9.1919 in Debrecen, †5.3.1945 in St. Georgen an der Gusen/OÖ) war der Sohn eines Theologieprofessors in Debrecen gleichen Namens *Zsigmond Varga* d.Ä. (1886–1956)³⁷. Dass wir in Wien von seinem Martyrium Kenntnis haben, verdanken wir in erster Linie jener Gedenkschrift des Vaters anlässlich des vierten Todestages³⁸. Diese Gedenkschrift gelangte über die in Budapest lebende Schwester Vargas, *Maria Józsefné Bodonhelyi*, nach Österreich und wurde von Landessuperintendent *Imre Gyenge* (1925–1996) übersetzt. Unabhängig davon hatten zwei Wiener Pfarrer erstmals auf *Varga* aufmerksam gemacht, der reformierte Oberkirchenrat *Balázs Németh*³⁹ und der Gefängnisseelsorger *Richard Wasicky*⁴⁰, noch ehe der Dekan der Wiener Fakultät *Albert Stein* (1925–1999) anlässlich des

34 BARTON–MAKKAI: *Rebellion oder Religion* (1977); vgl. auch *Makkai–Barcza–Csohány*: *In Memoriam* (1976).

35 BARTON–MAKKAI: *Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften* (1987).

36 KÓNYA–CSEPREGI: *Tri Lutherské Vyznania Viery / Három Lutheri Hitvallás / Drei Lutherische Glaubensbekenntnisse* (2013).

37 MPEL, 675.

38 VARGA (d.Ä.): *A Krisztus szolgálatában megdicsőült...* (1949).

39 NÉMETH: *Mauthausen März 1945* (1975).

40 WASICKY: *Zum 13. März 1978*, 29.

Tages der „antifaschistischen Universität“ 1980⁴¹ die näheren Umstände seines Wien-Aufenthaltes, seiner Promotionsabsichten, seiner pastoralen Tätigkeit, vor allem seiner unerschrockenen Predigtstätigkeit und in deren Folge seiner Verhaftung und Einlieferung in das Konzentrationslager Mauthausen bzw. in das Nebenlager Gusen darstellte.

Varga hatte bereits ein Theologie- und Philosophiestudium in Debrecen absolviert und war mit einer Arbeit über *„Die Welt der hellenistischen Papyri, Inschriften und Ostraka und das Neue Testament“* zum Dr.phil. in Debrecen summa cum laude promoviert worden, die Dissertation erschien 1942 in Debrecen im Druck.

Als diplomierter reformierter Theologe studierte er ab 1943 an der Theologischen Fakultät in Basel⁴², wo er Karl Barth (1886–1968) und Emil Brunner (1889–1966) kennenlernte, er besuchte aber auch Genf und konnte nebenbei auch noch eine Studie veröffentlichen: *„Über die Situation der Frau in Rom bis zum Ende des 2. vorchristlichen Jahrhunderts. Legende und Wirklichkeit“*. Ein talentierter und weltgewandter Theologe mit breitgefassten Interessen, keinesfalls beengt auf sein exegetisch-hermeneutisches Dissertationsprojekt, das er mit dem Heidelberger Neutestamentler Martin Dibelius (1883–1947) besprach und in Wien fertig zu stellen beabsichtigte: *Das Evangelium Jesu und der Hellenismus*. Er korrespondierte mit seinem Vater und zeigte dabei, dass er auf der Höhe der zeitgenössischen theologischen Wissenschaften stand. So berichtete er ihm gewissermaßen aus erster Hand Barths Ansichten über Rudolf Bultmanns „Entmythologisierungsprogramm“.

Seit 8. Juni 1944 war er als ungarischer Staatsstipendiat in Wien immatrikuliert⁴³. Er nahm im Collegium Hungaricum im Palais Trautson (VII., Museumsstraße 7) Quartier. Stein schildert die äußeren Begleitumstände im Kriegswinter 1944/45⁴⁴: „Im Herbst 1944 begann der Rückzug der deutschen Truppen aus Griechenland. Am 20. Oktober endete der Kampf um Belgrad. Der Aufstand gegen Hitler in der Slowakei war auf dem Höhepunkt. Im Oktober tobte die Panzerschlacht im Raume Debrecen und am 29. Oktober begann die russische Offensive gegen Budapest. In der westlichen Front ging seit 8. Oktober der Kampf um Aachen und amerikanische Truppen hatten die Scheldemündung erreicht. Schon ein ganzes Jahr lang aber arbeitete [...] fabrikmäßig der alliierte Luftkrieg in Wechselschichten mit Tagangriffen der amerikanischen und Nachtangriffen der englischen Luftflotten mit planmäßigen Zielwürfen gegen Flugzeugwerften, Öltraffinerien, Hydrieranlagen, Verkehrsknotenpunkte und damit verbunden, wohl unvermeidbar, auch gegen Wohnflächen. Und während Wien bis dahin als eine Art von ‚Luftschutzbunker des Reiches‘ gegolten hatte, griff nun der Luftkrieg in diesem Winter auch auf Wien über. Die Zerstörung des Burgtheaters, des Historischen Museums, des Stephansdomes begann schon in den Luftkriegsangriffen dieses Herbstes [...]“

41 STEIN: Zsigmond Varga zum Gedächtnis, 1–4; STEIN: Zsigmond Varga, ein Wiener Theologiestudent, 124–132.

42 STEIN: Zsigmond Varga, ein Wiener Theologiestudent, 126 – hier eine Bestätigung der Universität Basel, dass „Sigismund Varga von Ungarn vom 27.5.1943 bis am 22.3.1944 an der Theologischen Fakultät unserer Universität als ordentlicher Studierender immatrikuliert war und studierte“.

43 Das „Nationale“ für ordentliche Hörer der evang.-theol. Fakultät in Faksimile bei STEIN: Zsigmond Varga, ein Wiener Theologiestudent, 128 f.

44 STEIN: Zsigmond Varga zum Gedächtnis, 2.

Die Fakultät war demgemäß ziemlich verwaist. Die Studierenden waren zum Großteil zur Wehrmacht eingezogen worden⁴⁵. Da die Fakultät vom zuständigen Berliner Reichsministerium im Wintersemester 1944/45 offiziell stillgelegt werden sollte, war die schon seit Kriegsbeginn dezimierte Hörschaft irritiert abgezogen. Zurückgeblieben waren drei orthodoxe und ein altkatholischer Doktorand, zu denen sich *Varga* gesellte. Über eine Intervention des Dekans *Gustav Entz* (1884–1957) wurde zwar die Schließung zurückgezogen⁴⁶, aber der Studienbetrieb blieb eingeschränkt.

Das Professorenkollegium bestand nominell aus sechs Professoren, von denen zwei Lehrstühle durch Dozenten suppliert wurden, den Kirchenhistoriker *Hans Freiherr von Campenhausen* (1903–1989) und den Neutestamentler *Gustav Stählin* (1900–1985), die allerdings ebenso wie der Systematiker *Hans Wilhelm Schmidt* (1903–1991) zum Militäreinsatz einberufen wurden und nur zwischendurch zu Blockveranstaltungen nach Wien kommen konnten⁴⁷.

Mit dieser Konstellation mag auch zusammenhängen, dass sich *Varga* neben einer NT-Vorlesung von *Stählin* („Die Bildersprache des Neuen Testaments“) vornehmlich Lehrveranstaltungen der Orientalistik und Afrikanistik bei den Professoren *Viktor Christian* (1885–1963): „Assyrische Texte“, „Das Gilgamesch-Epos“, „Sumerische Texte“, „Syrische Texte“ und *Wilhelm Czermak* (1889–1953): „Lektüre leichter klassisch-ägyptischer Texte“ und „Interpretation der sog. Sargtexte“ besuchte, insgesamt zehn Semesterwochenstunden⁴⁸. Es fällt auf, dass er beim reformierten Systematiker *Josef Bohatec*, dem maßgeblichen Calvinforscher der Wiener Fakultät⁴⁹, nicht eingeschrieben war. Dieser war ihm aber zweifellos bekannt, hatte er doch in den Dreißigerjahren sowohl neben Pápa auch in Debrecen eine Gastprofessur inne, wo er seine Calvinstudien vorstellte⁵⁰. Außerdem gehörte er zum Presbyterium der Evangelischen Pfarrgemeinde H.B. Wien-Innere Stadt, wo *Varga* neben seiner Studienverpflichtung als ordinierter reformierter Vikar zur Betreuung der ungarischen Kolonie in Wien herangezogen wurde und regelmäßige Gottesdienste hielt. *Bohatec* hatte sich freilich, um den Bombardierungen auszuweichen, in die Wachau zurückgezogen, wo er sich seinen allseits gerühmten Calvinstudien widmete⁵¹.

Das letzte tragische Kapitel von *Vargas* Wienaufenthalt wurde von *Zsigmond Varga* d.Ä. minutiös geschildert und bildet den Höhepunkt in den beiden Darstellungen von *Albert Stein*: Bei einem Gottesdienst im Oktober 1944 wurde *Varga* von einem Gestapo-Agenten abgehört, er wurde während seiner Predigt unterbrochen mit der Absicht, ihm das Wort zu entziehen. Doch er widersetzte sich und führte den Gottesdienst gegen den Protest des Geheimpolizisten zu Ende. Dieser warf ihm vor, dass er sich über die Bombardierung deutscher Städte gefreut, die baldige

45 Siehe die Studentenstatistik 1932–1945 bei SCHWARZ: „Grenzbürg“ und „Bollwerk“, 389.

46 SCHWARZ: Gustav Entz, 115.

47 VON CAMPENHAUSEN: Die „Murren“, 203 ff.

48 STEIN: Zsigmond Varga, ein Wiener Theologiestudent, 129.

49 SCHWARZ: Josef Bohatec, 335–344.

50 BOHATEC: Kálvin művelődéstörténeti jelentősége (1932); BOHATEC: Isten szuverenitása (1936).

51 Von Campenhausen, Erinnerungen, 195.

Beendigung des Krieges gewünscht und Nachrichten des britischen Rundfunks verbreitet habe⁵². Für ihn war der Fall eindeutig und *Vargas* antinationalsozialistische Einstellung offenkundig. Das hatte ein Nachspiel!

Die Gestapo kam am 19. Oktober 1944 mit einem Haftbefehl ins Collegium Hungaricum; *Varga*, der zu diesem Zeitpunkt nicht anwesend war, hätte fliehen können, stellte sich jedoch freiwillig und wurde im Polizeigefängnis auf der Wiener Rossauerländer inhaftiert, von dort aber Anfang Februar 1945 in das Konzentrationslager Mauthausen überstellt. Er wurde dort als Pfarrer registriert und er nahm sich seelsorgerlich seiner Schicksalskameraden an, machte ihnen Mut bis zum nahenden Kriegsende durchzustehen.

Er wurde schließlich in das wegen seiner schlechten Überlebenaussichten berüchtigte Nebenlager Gusen überstellt⁵³, wo der an Typhus erkrankte *Varga* am 5. März 1945, knapp zwei Monate vor Kriegsende, an den Folgen der erlittenen Misshandlungen verstarb. *Albert Stein* fasste das historisch gesicherte Ergebnis aller Ermittlungen zusammen⁵⁴: *Zsigmond Varga* starb in Hitlers Todeslager, weil er für die von Hitlers Krieg tödlich bedrohten Mitmenschen Worte der befreienden und aufrichtenden Wahrheit wagte. Damit nahm er nicht nur seinen Wahlspruch ‚non videri, sed esse‘ ernst, er wurde auch zu einem Blutzeugen seiner ungarischen Heimatkirche, die ihn zu Recht in ihren Nachrufen mit den Märtyrerpredigern vergangener Jahrhunderte in eine Reihe stellte.

Abschließend versprach *Stein* namens der Fakultät⁵⁵, *Varga* ein ehrendes Gedächtnis zu bewahren als einem Mitchristen, der in der Treue zu seinem Auftrag vor dem Einsatz und Opfer des eigenen Lebens nicht zurückscheute. Mit ihm hat die Verbindung zwischen Debrecen und Wien einen bemerkenswerten Höhepunkt gefunden. Neben Gedenktafeln in der Reformierten Stadtkirche und im Gelände des ehemaligen Konzentrationslagers Mauthausen wird auch das von der Schwester der Fakultät zur Verfügung gestellte Bildnis künftige Dozenten- und Studentengenerationen an *Zsigmond Varga*, den Blutzeugen des Evangeliums, erinnern.

Literaturverzeichnis

- BALKE, W.: *Eduard Böhl. Hoogleraar te Wenen. Schoonzoon van H. F. Kohlbrugge* (Kohlbrugge-reeks N. S. 7), Zoetermeer, 2001.
- BARÁTH, B. L.–FÜRJ, Z. (Hrsg.): *A protestáns páten és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*, Debrecen, 2010.
- BARTA, J.–JATZLAUK, M.–PAPP, K. (Hrsg.): *„Einigkeit und Frieden sollen auf Seiten jeder Partei sein“. Die Friedensschlüsse von Wien (23. Juni 1606) und Zsitvatorok (15.11.1606)*, Debrecen, 2007.
- BARTON, P. F.–MAKKAI, L. (Hrsg.): *Ostmitteleuropas Bekenntnisschriften der Evangelischen Kirchen A. und H.B. des Reformationszeitalters*, Budapest, 1987.

52 STEIN: Zsigmond Varga, ein Wiener Theologiestudent, 130.

53 MARŠÁLEK: Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, 218 Anm. 23 (zu Varga); 21 f., 30.

54 STEIN: Zsigmond Varga, ein Wiener Theologiestudent, 131.

55 STEIN: Zsigmond Varga, ein Wiener Theologiestudent, 131 f.

- BARTON, P. F.–MAKKAI, L. (Hrsg.): *Rebellion oder Religion?*, Budapest, 1977.
- BAUMGARTNER, H.: Verzeichnis der Promotionen und Habilitationen an der Evangelisch-theologischen Fakultät (der Universität Wien), in Schwarz, K.–Wagner, F. (Hrsg.): *Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996*, Wien, 1997, 515–530.
- BOHATEC, J.: *Isten szuverenitása és állam Kálvin tanításában*, Pápa, 1936.
- BOHATEC, J.: *Kálvin művelődéstörténeti jelentősége*, Pápa, 1932.
- BÖHL, E.: Recent Dogmatic Thought Among the Protestants in Austria–Hungary, in *The Presbyterian and Reformed Review* 5 (1891), 1–29.
- CAMPENHAUSEN, H. F. VON: *Die „Murren“ (...) „Erinnerungen, dicht wie ein Schneege-stöber“* (Hrsg. von Ruth Slenczka), Norderstedt, 2005.
- CSOHÁNY, J.: A bécsi protestáns teológiai fakultás. Dr. Erdős Károly aranydiplomás bécsi doktor, in *Református Egyház* 22 (1970), 196.
- CSOHÁNY, J.: *A magyarországi protestánsok abszolutizmus kori bécsi kormányira-tok tükrében*, Budapest, 1979.
- CSOHÁNY, J.: Imre Révész sen. (1826–1881), in Csohány, J.: *Tanulmányok Debrecen és a reformátusság múltjáról*, Debrecen, 2004, 175–178.
- CSOHÁNY, J.: *Magyar protestáns egyháztörténet 1849–1918*, Debrecen, 1973.
- CSOHÁNY, J.: Révész Imre a polgárosodásért az önkényuralom idején, in *Forradalom után–kiegyezés előtt*, Budapest, 1988, 391–403.
- CSOHÁNY, J.: Révész Imre, az abszolutizmus kori ellenállás élharcosa, in *Theológiai Szemle* 27 (1984), 77–85.
- FAZEKAS, I.–SCHWARZ, K. W.–SZABÓ, Cs. (Hrsg.): *Die Zips–eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich* (Publikationen der Ungarischen Geschichtsforschung in Wien 5), Wien, 2012.
- FILIPI, P.: Die Schüler Eduard Böhl in Böhmen und Mähren, in Schwarz, K.–Wagner, F. (Hrsg.): *Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996*, Wien, 1997, 453–466.
- GOTTAS, F.–SCHWARZ, K.: „Patentisten“ contra „Autonomisten“. Das Protestantenpa-tent von 1859 im Widerstreit der Meinungen, in Schwarz, K.–Švorc, P. (Hrsg.): *Die Reformation und ihre Wirkungsgeschichte in der Slowakei*, Wien, 1996, 159–182.
- JUHÁSZ, T.: Mirabilis est cursus verbi Dei! Die Entwicklung des Helvetischen Be-kenntnisses in Ungarn und Siebenbürgen, in Fata, M.–Schindling, A. (Hrsg.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Münster, 2010, 63–78.
- KARNER, P.: Der reformierte Lehrstuhl der evangelisch-theologischen Fakultät in Wien, in Karner, P. (Hrsg.): *Die evangelische Gemeinde H. B. in Wien*, Wien, 1986, 177–187.
- KERTÉSZ, B.: Unionsbestrebungen im Königreich Ungarn. Die Zusammenarbeit zwischen Reformierten und Lutheranern 1791–1914, in Fata, M.–Schindling, A. (Hrsg.): *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Münster, 2010, 473–496.
- KÓNYA, P.–CSEPREGI, Z. (Hrsg.): *Tri Lutherské Vyznania Viery z Uhorska / Három Lutheri Hitvallás Magyarországon / Drei Lutherische Glaubensbekenntnisse aus Ungarn*, Prešov, 2013.

- KÓSA, L.: Studentenaustausch zwischen Elberfeld und Debrecen. Ein Kapitel aus der Geschichte der Beziehungen zwischen der Bekennenden Kirche in Deutschland und der Reformierten Kirche Ungarns, in *Kirchliche Zeitgeschichte* 17 (2004), 459–499.
- LENCZ, G.: *Der Aufstand Bocskays und der Wiener Friede (Druckfassung)*, Debrecen, 1917.
- MAKKAI, L.–BARCZA, J.–CSOHÁNY, J. (Hrsg.): *In Memoriam Eliberationis Verbis Divini Ministrorum Hungaricorum ad triremes Condemnatorum MDCLXXVI*, Debrecen, 1976.
- MARŠÁLEK, H.: *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen*, Wien, 1974.
- NAGY, B.: Geschichte und Bedeutung des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses in den osteuropäischen Ländern, in Staedtke, J. (Hrsg.): *Glauben und Bekennen. Vierhundert Jahre Confessio Helvetica Posterior*, Zürich, 1966, 109–202.
- NÉMETH, B.: Mauthausen März 1945. Zs. Varga zum Gedächtnis, in *Ref. Kirchenblatt* 3 (1975).
- PAKOZDY, L. M. VON: Die Situation des europäischen Protestantismus, in: *Reformiertes Kirchenblatt* 46/11 (1969), 1–4.
- PAKOZDY, L. M. VON: Theologische Hochschulen der reformierten Kirche in Ungarn, in *Theologische Zeitschrift* 4 (1948), 72–74.
- SAUER, G.: Die Erstbesetzung der exegetischen Lehrkanzeln an der im Jahre 1821 eröffneten (akatholischen) Protestantisch-theologischen Lehranstalt in Wien, in Schwarz, K.–Wagner, F. (Hrsg.): *Zeitenwechsel und Beständigkeit. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996*, Wien, 1997, 227–246.
- SCHWARZ, K. W.: Die Wiener Protestantisch-Theologische Lehranstalt, ihre Gründung 1819/21 und ihre Beziehungen zur Zips, in Kriegleder, W.–Seidler, A.–Tancer, J. (Hrsg.): *Deutsche Sprache und Kultur in der Zips*, Bremen, 2007, 137–153.
- SCHWARZ, K. W.: „... ein vollständiges protestantisches Studium–getrennt von der Universität“. Zur Geschichte der Wiener Lehranstalt/Fakultät und ihrer Bedeutung für den Donau- und Karpatenraum im 19. Jahrhundert, in *Österreichisch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens / Osztrák–magyar felsőoktatási kapcsolatok*, Székesfehérvár–Budapest, 2010, 141–162.
- SCHWARZ, K. W.: Evangelische Theologie zwischen kultureller Nachbarschaftshilfe und volksdeutschem „Sendungsbewusstsein“ (...), in *Südostdeutsches Archiv* 48 = *Danubiana Carpathica* 1 (2007), 89–112.
- SCHWARZ, K. W.: „Grenzburg“ und „Bollwerk“. Ein Bericht über die Wiener Evangelisch-theologische Fakultät in den Jahren 1938–1945, in Siegele-Wenschkewitz, L.–Nicolaisen, C. (Hrsg.): *Theologische Fakultäten im Nationalsozialismus*, Göttingen, 1993, 361–389.
- SCHWARZ, K. W. (Hrsg.): *Gustav Entz–ein Theologe in den Wirrnissen des 20. Jahrhunderts*, Wien, 2012.
- SCHWARZ, K. W.: Josef Bohatec, az osztrák Kálvin-kutató, in *Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve* 19 (2009), 335–344.
- SCHWARZ, K. W.: „Meine Popularität (...) dürfte auch der Anstalt zu Gute kommen“. Zum 200. Geburtstag des lutherischen Kirchenrechtslehrers Karl Kuzmány

- (2006), Nachdruck, in Schwarz, K. W.: *Von Leonhard Stöckel bis Ruprecht Steinacker. Biographische Perspektiven der Protestantismusgeschichte im Karpatenbogen* (Studien zur deutsch–slowakischen Kulturgeschichte 3), Berlin, 2014, 111–122.
- SCHWARZ, K. W.: *Von Leonhard Stöckel bis Ruprecht Steinacker. Biographische Perspektiven der Protestantismusgeschichte im Karpatenboden* (Studien zur deutsch–slowakischen Kulturgeschichte 3), Berlin, 2014.
 - STEIN, A.: Zsigmond Varga, ein Wiener Theologiestudent als Opfer des Faschismus und Zeuge des Evangeliums, in *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich* 97 (1981), 124–132.
 - STEIN, A.: Zsigmond Varga zum Gedächtnis (Gedenkrede anlässlich des Tages der antifaschistischen Universität 1980), in *Ref. Kirchenblatt* 58/2 (Februar 1981), 1–4.
 - VARGA, Zs. (d.Ä.): *A Krisztus szolgálatában megdicsőült ifj. Dr. Varga Zsigmond okleveles református lelkész emlékezete Jel. K.2, 10.c.v., életrajzi keretbe foglalta: Id. Dr. Varga Zsigmond ny. egyetemi tanár, halála 4. évfordulóján fájdalmas visszaemlékezésül azoknak, akiket szeretett és akik őt szerették* [Erinnerung an den im Dienste Christi in die Seligkeit verklärten Zsigmond Varga junior, diplomierten reformierten Pfarrer (Offenbarung 2,10), im Rahmen einer Lebensbeschreibung verfasst von Dr. Zsigmond Varga senior, pensionierten Universitätsprofessor, zum 4. Todestag zum leidvollen Gedenken für alle, die er geliebt hat und die ihn geliebt haben], Debrecen, 1949.
 - VERESS, S.: *Der Einfluss der Calvinischen Grundsätze auf das Kirchen- und Staatswesen in Ungarn. Zu Calvins 400. Geburtsjahr*, Tübingen, 1910.
 - WASICKY, R.: Zum 13. März 1978, in *Amt und Gemeinde* 29/3–4 (1978), 29.
 - ZOVÁNYI, J.–LADÁNYI, S. (Hrsg.): *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon [MPEL]*, Budapest, 31977.

A Deuteronomiumi Történeti Mű*

ABSTRACT

This study is a review of the scholarly works on the Deuteronomistic History Writing and it aims at presenting the different approaches and at collecting the arguments in favour or against this major hypothesis of biblical exegesis of the 20th century. After mentioning the forerunners, the study begins with M. Noth thesis and thereupon it tackles the further developments of the theory, i.e., the double or triple redactions of the books from Joshua to 2Kings. The author tries to distinguish different trends in today's research also and shows similarities and differences between the newly discovered insights. Certainly there are unique scholars like J. Van Seters, but there are opponents to the theory like E. A. Knauf; nevertheless, the integration is possible, and the consistent basis of a commentary work can be established.

Rövid áttekintésünk csupán egyetlen célt szolgálhat: a készülő új kommentársorozat kapcsán keresheti a magyar szerzők közötti konszenzust, ha nem is konformitást, azért, hogy az így megszülető művek között ne legyen olyan ellentmondás, ami már a kommentárok használatát is zavarná. Ebből a szempontból szükséges az áttekintés,¹ hogy aztán a kutatás gazdag tárházában mindenki megtalálhassa azt a referenciapontot, amelybe kapaszkodva írja, avagy érti a kommentárt.

Köztudott, hogy M. Noth a DTM atyja; 1943-ban megjelent műve változatlanul alapmű, még ha eltérünk is tőle, mindig világos, hogy ennek a műnek az alapján dolgozunk. Röviden úgy fogalmazom meg Noth tételét, hogy bár a Józs–2Kir könyvei külön könyvek, mégis egy nagy történetírói mű részei; e történeti mű, bár számtalan kis korábbi egységet felhasznált (tehát mozaiknak tekinthető), teológiai nézetében mégis annyira egységes, hogy egyetlen ember vagy egy iskola művének tekinthető; s azért deuteronomiumi, mert a deuteronomiumi teológia

* Mindenképpen szót kell ejtenünk a terminológiáról. Az 5Móz könyvét nevezem Deuteronomiumnak, a szokásos elnevezés használatával. Úgy tűnik, ez az eredetileg törvénykönyv formájában keletkezett irodalmi alkotás (későbbi kiegészítéseivel együtt) nem egy ember, hanem egy mozgalom teológiáját tükrözi, azon mozgalomét, amely a deuteronomiumi reformot Jósias király vezetésével végrehajtotta. Megszemélyesítve ezt a mozgalmat deuteronomistának nevezem, annak meghagyásával, hogy Jósias halálával a mozgalom nem szűnt meg, hanem még a babiloni fogság után is megvolt. – A történeti mű neve azért Deuteronomiumi, mert az 5Móz teológiájának főbb elemeit képviseli (kultuszcentralizáció, illegitim kultusz elleni harc, Isten törvényének megtartása, monolátria stb.). Deuteronomisztikusnak nevezem azt a redakcionális tevékenységet, ami ebben a szellemben más könyveket (Pentateuchust, prófétai könyveket, zsoltárokat) érintett.

¹ Nagyon jó áttekintést nyújt a KNOPPERS–MC CONVILLE: *Reconsidering Israel and Judah* (2000). A kiadók az elmúlt fél évszázad fontos tanulmányait gyűjtik egybe, s adják az angolul olvasók kezébe.

szolgáltatja számára az eszmei alapot.² Hozzáfűzhetjük még mindehhez, hogy a deuteronomiumi teológia sajátos módon dolgozta fel a babiloni fogság tényét: bűnvallásként, ami meglehetősen ritka a nemzeti történetírások között; ez a bűnvallás egyszersmind ígéret is: ha Izrael visszatér Istenéhez, megtartja törvényeit, akkor az országot is visszakaphatja. – Jegyezzük meg meg, hogy M. Noth ezt a művét a II. világháború során írta, amikor Kelet-Poroszországban ő maga is fogságba esett, és semmilyen más irodalma nem volt, mint egy zsebkiadású héber Biblia (kritikai apparátus nélkül); persze visszatérve pótolta az irodalmat, de nagy ívű áttekintése innen érthető.³ – S egy másik megjegyzés: ugyan Noth tétele gyors és átütő sikert aratott, mégis voltak olyan hangok, amelyek soha nem fogadták el a DTM létezését: O. Eißfeldt, aki a klasszikus forráselmélet híve volt,⁴ mindig elutasító maradt Noth-tal szemben; a másik példa talán azért nem ismert, mert C. Westermann ritkán nyilatkozott a Bibliának ezen passzusairól.⁵ Érve viszont, elsősorban a Salamon-történetek különállása a Kir-ben, meglehetősen súlyosnak tűnik ma is. – Megerősítést viszont egy párhuzamos munkától kapott Noth: A. Jepsen könyve ugyan tíz évvel később jelent meg, mégis ugyanolyan eredményre jut, mint Noth⁶ – csupán az lehetett az eltérés, hogy Jepsen az NDK területén élt már ekkor. Igaz ugyan, hogy míg Noth egyetlen szerzőt (vagy szerzői kört) feltételez, Jepsen már több redakcióról beszél – s ez lett a további kutatás számára is a mérvadó.

Annál érdekesebb, hogy a további redakciók feltételezésének megjelenése még hosszú ideig váratott magára: csak a hetvenes években jelent meg. A késést viszont pótolta az, hogy egymástól függetlenül két helyen is: Amerikában és Németországban; igaz ugyan, hogy ez a két teória egymástól teljesen elütő nézet, s

2 Jóllehet M. Noth végig egy szerzőről beszél, mégis elképzelhető (és a kutatás így is tekint rá), hogy kollektív szerzőség áll a DTM mögött. Ha történetírásról beszélünk, akkor nyilván nem elhanyagolható a történetíró személye! Meg kell azonban jegyezzük, hogy ekőriül is viták vannak. Híres N. Lohfink dolgozata, aki 1995-ben tagadta a „deuteronomiumi mozgalom” létezését – teljesen jogosan utalva arra, hogy nem is biztos, hogy mindenki ugyanazt érti ezen a gondolaton, hiszen J. Wellhausen még a deuteronomiumi reform utáni irodalmi tevékenységet értette, ami teológiailag az 5Móz hatása alatt állt (durván tehát a fent „deuteronomisztikusnak” nevezett fogalomról van szó). A XX. század második felében azonban inkább azt a vallásos-politikai mozgalmat nevezik így, amely a deuteronomiumi reformhoz vezetett. Lohfink azzal érvel, hogy az irodalmi sajátosságok kiértékelése messze nem elegendő ahhoz, hogy szociológiailag is egy mozgalmat feltételezzünk. Cikkét lásd angolul is: LOHFINK: Was There a Deuteronomistic Movement, 36–66. Ugyanezen kötet 67–82. lapjain R. R. Wilson kifejezetten szociológiai szempontok szerint veszi górcső alá a kérdést: WILSON: Who Was the Deuteronomist, 67–82. Ő is úgy látja, hogy a kutatásban a mozgalom feltételezésének alapja leginkább irodalmi megnyilatkozásokon alapul. Véleménye kettős: ha kitartunk amellett, hogy ezeket az irodalmi megnyilatkozásokat egy iskolának/mozgalomnak tulajdonítsuk, akkor ennek a mozgalomnak a határait messze ki kell tolnunk. A másik lehetőség viszont az, hogy ha tudomásul vesszük, hogy a „deuteronomista” jelző ennyire amorf, akkor használhatatlan fogalomként elhagyjuk...

3 NOTH: Überlieferungsgeschichtliche Studien (1943) – Noth művének kiértékeléséhez lásd McKENZIE–GRAHAM: The History of Israel's Tradition (1994). Lásd még az időről időre megjelenő kutatástörténeti beszámolókat a *Theologische Rundschau* hasábjain: JENNI: Zwei Jahrzehnte Forschung, 1–32, 97–146; RADJAWANE: Das deuteronomistische Geschichtswerk, 177–216; WEIPPERT: Das deuteronomistische Geschichtswerk, 213–249; PREUSS: Zum deuteronomistischen Geschichtswerk, 229–264, 341–395; VEIJOLA, Deuteronomismusforschung, 273–327, 391–424.

4 Leginkább érezhető ez bevezetésében: EISSFELDT: Einleitung in das Alte Testament (1964).

5 Lásd itt: WESTERMANN: Die Geschichtsbücher des Alten Testament (1994).

6 JEPSEN: Die Quellen des Königsbuches (1953).

amennyire én látom, nem is kompatibilis egymással – egymáshoz közelítésükkel kapcsolatban rendkívül szkeptikus vagyok. Kívülálló számára talán egyszerűbbnek, s ezért meggyőzőbbnek tűnhet F. M. Cross tétele 1973-ból: a DTM két redakcióban áll előttünk, s ez nemcsak a redakcionális munka, hanem a teológiai mondanivaló szempontjából is releváns.⁷ Az első redakció tulajdonképpen nem más, mint egy királylista: felsorolja az izraeli királyokat, néhány jellemző megjegyzéssel működésükről, el egészen Jósiasig – tehát ez a gyűjtemény a Kr. e. VII. sz. végén keletkezett! Célja az, hogy legitimálja a reformot: mit csináltak rosszul a királyok, s miért lett szükség a reformra? Tény, éspedig feltűnő: mindenkiről tud rosszat mondani a DTM, csak egy királyról nem: Jósiasról – aki pedig valószínűleg elég jelentéktelen uralkodó volt! A második redakció már a babiloni fogságból származik, s célja a fogság tényének megmagyarázása. A Jósias utáni királyok pótlása mellett valóban az Istentől elpártolás és hűtlenség teológiai motívuma már mint a fogság tényleges okaként áll előttünk. Hogy e nagyobb művön belül már létezett egy feltételezhetőleg korábbi kompozíció, azt olyan témák mutatják, mint pl. „Jerooám bűne”⁸, a bételi oltár és elpusztítása Jósias által, amelyek ugyan jól illeszkednek a későbbi átfogó DTM összefüggésébe is, de képesek arra is, hogy önállóan állva értelmezzük őket. – F. M. Cross annyira meggyőző tudott lenni, hogy még néhány hónappal ezelőtt is hallottam egy amerikai tudóstól: ugyan vannak modernebbek, de még mindig a legvilágosabb Cross tétele! Sok követője is volt/van: R. D. Nelson⁹, R. E. Friedman¹⁰, R. G. Boling¹¹, B. Packham¹², bár meg kell jegyezni, hogy sokan vannak olyanok is, akik szívesen datálják az első verziót még korábbra: Ezékiás idejére (így Packham, de általában azok is, akik a vallásreformokkal foglalkoznak Izrael történetében: Lowery¹³, Hoffmann¹⁴).

A másik vonulatot egy kicsit nehezebb megérteni,¹⁵ mert Németországból jött, M. Noth közvetlen közeléből, s az irodalomkritika, ill. redakciókritika alapos művelésének eredménye. R. Smend maga is M. Noth tanítványa volt (bár saját leírása szerint kapcsolatuk meglehetősen dialektikus volt). Smend inkább arra épít, hogy az egységes DTM-en belül állandóan észlelni lehet irodalomkritikailag világosan

7 CROSS: Canaanite Myth and Hebrew Epic, 274–289.

8 Már DEBUS: Die Sünde Jerobeams (1967), fölfedezte ennek a teologumenonnak a fontosságát. Ő úgy gondolta, hogy ennek a gondolatnak az eredete jóval korábbi kellett legyen, mint a deuteronomista történetírás, jóllehet aztán maga a DTM is felhasználja azt.

9 NELSON: The Double Redaction of the Deuteronomistic History (1981).

10 FRIEDMAN: The Exile in Biblical Narrative (1981).

11 R. G. Boling két kommentárt is írt az Anchor Bible sorozatban: Judges (1975) és Joshua (1982).

12 PACKHAM: The Composition of the Deuteronomistic History (1985).

13 LOWERY: The Reforming Kings (1991).

14 HOFFMANN: Reform und Reformen (1980).

15 Az egyik legérdekesebb kötet nyilván a Cynthia Edenburg és J. Pakkala által szerkesztett *Is Samuel Among the Deuteronomists?* (2013) c. kötet, ahol Richard D. Nelson és Walter Dietrich tanulmányai egymás mellett szerepelnek. Ha jól látom, Dietrich cikke kb. azt hozza, amit elvárhatunk a göttingeni iskolától: megerősíti, hogy a történész és a próféta redakciós réteg elkülöníthető Sámuel személyének a deuteronomisztikus leírásában. Nelson azonban egy kicsit más: ugyan a blokkelmélet mellett változtatlanul kitart, azonban azt hangsúlyozza, hogy az egyes mozzanatok redakcionálisan bele vannak szőve a DTM többi darabjaiba. Nyitva hagyhatjuk a kérdést, hogy vajon mit is jelent mindez – lehet, hogy a blokkelmélet további pontosítását, lehet azonban, hogy mégis elképzelhető a két iskola közötti kiegyenlítődség. A jövő fogja eldönteni, hogy melyik esetről van szó!

elválo későbbi kiegészítéseket – amelyek összehasonlítása révén az derül ki, hogy ezek véletlenül sem esetlegesek, hanem egymás mellé állítva különböző teológiai nézeteket képviselnek. Javasolja tehát, hogy a DtrH¹⁶, a deuteronomista történész mellett különböztessünk meg egy DtrN-szerzőt, tehát egy olyan redaktort, aki azt próbálja bemutatni, hogy a királyok és a nép történetében hogyan valósult meg (ill. hogyan nem valósult meg) Isten törvényének végrehajtása. Smend két tanítványa monografikus formában vitte tovább nézetét: W. Dietrich¹⁷ például arra lesz figyelmes, hogy az ítéletes prófécia és a beteljesedés szisztematikusan ismétlődik a Kir-ben (itt talán valami átfedés vehető észre Cross és követői tételével, de a munkamódszer teljesen eltérő). T. Veijola pedig szintén úgy látja, hogy van egy prófétai ihletésű redakció (DtrP), amelyik a királysággal szemben legalábbis kritikus, ha nem is elutasító.¹⁸ Érdekes megfigyelés T. Römer részéről, hogy a DtrH–DtrP–DtrN triász mennyire emlékeztet J. Wellhausen felfogására a Pentateuchus forrásainak keletkezéséről, hogy ti. először a történelem, aztán a próféta és csak legutoljára a törvény jött el Izrael vallásában.¹⁹ Tény, hogy R. Smend minden idők legkiválóbb Wellhausen-kutatója volt – véletlen talán ez az egybeesés? Egy bizonyos: el kellene dönten, hogy módszertanilag hogyan dolgozunk: blokkelmélettel, avagy forráselmélettel (ill. redakciókritikával)? Tagadhatatlan, hogy főként a Királyok könyveiben több prófétai blokk van, ami azt sugallja, hogy esetleg ezek később kerültek a királyok krónikájának együttesébe – talán azzal a céllal, hogy a deuteronomista bizonyítsa: nemcsak az uralkodók, hanem a nép is bűnös, hiszen nem hallgatott a prófétákra. Ugyanakkor Dietrich és Veijola minuciózus redakciókritikai munkája főként Sámuel könyveiben bizonyult meggyőzőnek! A „göttingeni iskola” tagjai között tartjuk még számon Chr. Levint²⁰, de helyeslői között is igen meggyőző nevek vannak: H. Spieckermann²¹, E. Würthwein²² vagy O. Kaiser; M. O'Brian meglehetősen kritikusán tartozhat ebbe a csoportba.²³

A két fő csapás azonban a legkevésbé sem jelenti azt, hogy ne lehetnének ettől függetlenül álló nézetek is. Ilyen „Einzelgänger” talán J. Van Seters²⁴, aki mindig meghökkent eredeti, rendszerint késői datálással dolgozó teóriáival, s engem például nem győz meg, de kénytelen vagyok elismerni érvelésének összefüggő, értelmes voltát. Ő még azzal lett híres, hogy a J forrást a viták keresztüztüében is megerősítette – igaz, azon az áron, hogy a görög historiográfia hatását feltételezve

16 Eredetileg ugyan németesen, DtrG szerepelt még, lásd SMEND: *Das Gesetz und die Völker*, 494–509.

17 DIETRICH: *Prophetie und Geschichte* (1972).

18 VEIJOLA: *Die ewige Dynastie* (1975), ill. *Das Königtum* (1977).

19 Lásd itt A. de Pury és T. Römer bevezetését a DE PURY–RÖMER–MACCHI: *Israël construit son histoire* (1996): *L'Historiographie deutéronomiste. Histoire de la recherche et enjeux du débat*, 57. lap.

20 A *Verheißung und Rechtfertigung. Gesammelte Studien zum Alten Testament II c.* tanulmánykötet (BZAW 431, Berlin–Boston, De Gruyter, 2013) számos tanulmányt tartalmaz Chr. Levintől, ahol a göttingeni iskola redakciókritikai munkáját megvizsgálhatjuk.

21 SPIECKERMANN: *Juda unter Assur* (1982).

22 WÜRTHWEIN: *Studien zum deuteronomistischen Geschichtswerk* (1994).

23 O'BRIAN: *The Deuteronomistic History Hypothesis* (1989).

24 VAN SETERS: *The Pentateuch*, 87–III. Az alcím mindazáltal mutatja, hogy Van Seters tudományos alapfeltevése igen eltér M. Noth, de akár csak F. M. Cross nézetétől!

e műben extrém későre datálja: a Kr. e. V. századra.²⁵ Hasonlóan meghökkentő volt számomra, hogy pl. a Dávid trónutódlása történetét egységként fönntartja, de úgy véli, hogy a sikeres Dávid-képet követően a fogság utáni kiegészítés ez az elbeszélő egység, s a deuteronomista átdolgozású Dávid-történetek befejeződtek a 2Sám 7-tel: az örök dinasztia ígéretével. Az érvelés, hangsúlyozom, meggyőző; az eredmény nem mindenütt! Kifejezett követője ezért J. Van Setersnek nem is nagyon van, de S. L. McKenzie²⁶, valamint T. Römer igen közel állnak hozzá.

Negyedik vonulatként azt is meg kell említenünk, hogy vannak olyan hangok is, amelyek megkérdőjelezik a DTM létezését. Itt ugyan nehéz egy csoportról beszélnünk a kutatók között, hiszen több érv is elhangzik a történeti mű létezése ellen – kérdés, hogy ezeknek mekkora súlyuk van. A DTM vége ugyan elég világosan előttünk áll, hiszen a babiloni fogság jó elhatárolásnak tűnik, de eleje már Noth korában vitatott volt: köztudott, hogy Noth elválasztja az 5Móz-t a Pentateuchustól, s inkább Tetrateuchusról beszél. Szerinte az 5Móz inkább a DTM számára kiindulási pont: Mózes halála után megkezdődik Józsue vezetésével a honfoglalás. A Mózes haláláról szóló elbeszélés azonban itt irodalomkritikailag rendkívül zavaró, hiszen úgy tűnik, mintha egy papi jellegű elbeszélést egészítettek volna ki deuteronomisztikus redakcióval – ez azonban anakronizmus, hiszen az előbbi rendszerint későbbre datáljuk.²⁷ S. Mittmann is úgy véli, hogy az általa vizsgált első három fejezet a Deuteronomiumból inkább a DTM bevezetése, s már a honfoglalásra készít fel²⁸ – Noth tétele számára sem kielégítő. Az egyes passzusok irodalomkritikai elhatárolása és hagyományozástörténeti besorolása mellett azonban más érvek is vannak, s inkább a DTM redakcionális munkamódszerét illetik. U. Beckernek bizonyíték van abban, hogy például a Bírak könyvének redakciója (ti. a keretelbeszélések illesztése a nagybírák legendái köré) egészen más jellegű redakció,²⁹ mint amit pl. T. Veijola tud kimutatni a Sámuel könyveiben, ahol a redaktor a szövegegység mélységeiben dolgozik, s apró megjegyzésekkel teljesen átalakítja az előzetesen hagyományozott szöveget. S talán mondhatjuk, hogy ismét más munkamódszer, ha valaki a királyok krónikájának szövegébe pl. egy Illés-ciklust vagy egy Elizeus-ciklust iktat be. Lehet tehát egységes redakcióról beszélni? Vagy talán mégis W. Dietrichnek van igaza, aki minderre csupán annyit válaszolt, hogy a rendelkezésre álló anyag a bírak esetében, ill. a Dávidról szóló elbeszélések esetében annyira eltérő volt, hogy az indokolja az eltérő eljárási módot. E. A.

25 Sokat idézett könyve: VAN SETERS: *In Search of History* (1983), amely német fordításban Európára is nagy hatással volt.

26 MCKENZIE: *The Trouble with the Kings* (1991).

27 Újra több tanulmány foglalkozik azzal, hogy talán az M. Noth által preferált „Tetrateuchus” helyett ismét a „Hexateuchus”, de némelyek gondolkodásában akár az „Enneateuchus” irodalmi egységét feltételezzük eredetinek. A jelen vitában eligazít: FREVEL: *Die Wiederkehr der Hexateuchperspektive*, 13–53. Frevel megpróbál rendet teremteni a különböző redakcionális rétegek relatív kronológiájában – egy meglehetősen nehéz, sőt nehezen is érthető munka ez! Az eredmény szerinte az, hogy különböző kompozíciók egymásutániságát kell feltételeznünk a jelenlegi kanonikus szöveg előállása tekintetében, s így relatív létjogosultsága mindegyik kifejezésnek megvan. – Nem tudjuk magunktól elutasítani azt a benyomást, hogy a Jeremiás könyvének előállításában is hasonló kompozíciók feltételezése történik.

28 MITTMANN: *Deuteronomium* 1,1–6,3 (1975).

29 BECKER: *Richtertum und Königszeit* (1990).

Knauf is úgy gondolja, hogy a redakciók célkitűzésének sokasága lehetetlenné teszi, hogy összefüggő műről beszéljünk – fel kellene adni a DTM hipotézisét!³⁰ Ismét helyeselhetünk neki; de ellent is mondhatunk: a bűnvallás teológiája olyan feltűnő és annyira egyedülálló a nemzeti történetírások megszokott műfajában, hogy mindenképpen az egységet is indokolni képes.

Már csak egy kérdésről kell szólnunk, s ez az elmúlt fél évszázad során többször jelentkezett különböző tudósok műveiben: deuteronomiumi szellemben a próféták könyveit is érintette átdolgozás (deuteronomisztikus redakció), ami teljesen logikus, ha azt tekintjük, hogy a deuteronomiumi mozgalom számára a prófétai funkció kiemelkedően fontos. Végső soron a próféták képezik a fogság előtt a királyok ellenpárját, akik mindig figyelmeztetik a népet az Isten iránti hűsége, s az 5Móz is kizárólag a prófétai tevékenységet ismeri el kultuszon kívüli vallásos tevékenységként (a jövendőmondókat, varázslókat és álomlátókat halállal bünteti). Több korábbi tanulmány is egyértelmű rétegeket fedezett fel akár Ámós, akár Hóseás, akár Mikeás könyveiben – Jeremiásról itt most csak azért nem szólunk, mert ennek a könyvnek az előállása még ennél a problémánál is összetettebb, s bizonyval T. Römer nézetét teszi szükségessé a babiloni fogság utáni deuteronomisztikus tevékenységről.³¹ A Tizenkét kispóféta könyvének előállítását azonban újabban úgy képzelik el, hogy a könyvek egybeszerkesztésének egyik fázisa egy deuteronomisztikus redakció (A. Schar szavával: egy D-Schicht beiktatása) volt.³² Itt csak rövid, de talán meggyőző példákat említsünk: Hóseás könyvében a „Júda-glosszák” vagy a Bét-Áven-kritika sorolható ide, míg Ámósnál a kultusz kritikája, ill. a társadalomkritika mutat fel rokonságot a deuteronomiumi teológiával. Hasonlóképpen a Mi 3³³ de Zofóniás társadalomkritikáját ehhez a réteghez szokás számítani.³⁴ Ezzel a témával azonban inkább már egy másik konferencia témáját említettük, amit a kommentársorozat előkészítéseként szintén tartani fogunk (*Deo volente* Budapesten): a prófétai korpusz keletkezésének, a prófétai könyvek redakciójának tárgyában.

Összefoglalás aligha szükséges az elhangzottak után. A kommentárok megírásában nyilván az jár el bölcsen, aki a részben egymásnak is ellentmondó hipotézisek hipotetikus voltát a minimumra tudja szorítani, viszont a teológiai mondanivalót annál élesebben tudja előtérbe állítani. Úgy gondolom, döntő lesz eközben, hogy 1. a szerzők egymás között a minimum hipotézisben egyetértsenek; 2. a DTM egyes könyveinek Deuteronomium előtti darabjait kimutassák, s a deuteronomisztikus értelmezés teológiáját felmutassák; 3. a történetábrázolásban annyi közöset mutassanak fel, amennyit lehet, és annyi eltérést, amennyit föltétlenül szükséges.

30 KNAUF: L'»Historiographie Deutéronomiste« (DtrG) existe-t-elle, 409–418.

31 Ez természetesen részletesebb analízist érdemelne. T. Römer többször is nyilatkozott Jeremiás könyvéről. Lásd: RÖMER: Y a t-il une rédaction deutéronomiste dans le livre de Jérémie, 419–441.

32 SCHAR: Die Entstehung des Zwölfprophetenbuchs, 156. skk. – A. Schar Jörg Jeremias tanítványa, így értelem-szerűen épít tanára műveire, elsősorban a Magyarországon is ismert kommentárokról, amelyeket Jeremias az ATD sorozatban adott ki (a 24,1 és 24,2 kötetekben): JEREMIAS: Der Prophet Hosea (1983), ill. Amos (1995).

33 Itt szintén lásd Jörg Jeremiás kommentálását az ATD 24,3 kötetként: JEREMIAS: Die Propheten Joel, Obadja, Jona, Micha (2007).

34 A Tizenkét kispóféta redakciójának legjobb feldolgozása Zofóniás könyvében: IRSIGLER: Zefanja (2002).

Felhasznált irodalom

- BECKER, U.: *Richtertum und Königszeit. Redaktionsgeschichtliche Studien zum Richterbuch* (BZAW 192), Berlin–New York, W. de Gruyter, 1990.
- BOLING, R. G.: *Joshua* (Anchor Bible), Garden City, Doubleday, 1982.
- BOLING, R. G.: *Judges* (Anchor Bible), Garden City, Doubleday, 1975.
- CROSS, F. M.: *Canaanite Myth and Hebrew Epic*, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1973.
- DEBUS, J.: *Die Sünde Jerobeams. Studien zur Darstellung Jerobeams und der Geschichte des Nordreichs in der deuteronomistischen Geschichtsschreibung* (FRLANT 93), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1967.
- DIETRICH, W.: *Prophezie und Geschichte. Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung zum deuteronomistischen Geschichtswerk* (FRLANT 108), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1972.
- EDENBURG, C.–PAKKALA, J. (ed.): *Is Samuel Among the Deuteronomists? Current Views on the Place of Samuel in a Deuteronomistic History*, Atlanta, SBL, 2013.
- EISSFELDT, O.: *Einleitung in das Alte Testament*, Tübingen, J. C. B. Mohr (P. Siebeck), 1964.
- FREVEL, CHR.: Die Wiederkehr der Hexateuchperspektive. Eine Herausforderung für die These vom Deuteronomistischen Geschichtswerk, in Stipp, H.-J. (Hrsg.): *Das deuteronomistische Geschichtswerk* (ÖBS 39), Frankfurt u.a.: P. Lang, 2011, 13–53.
- FRIEDMAN, R. E.: *The Exile in Biblical Narrative* (HSM 22), Atlanta, Scholars Press, 1981.
- HOFFMANN, H.-D.: *Reform und Reformen. Untersuchungen zu einem Grundthema der deuteronomistischen Geschichtsschreibung* (ATHANT 60), Zürich, TVZ, 1980.
- IRSIGLER, H.: *Zefanja* (HThKAT), Freiburg–Basel–Wien, Herder, 2002.
- JENNI, E.: Zwei Jahrzehnte Forschung an den Büchern Josua bis Könige, in *Theologische Rundschau* 27 (1961), 1–32, 97–146.
- JEPSEN, A.: *Die Quellen des Königsbuches*, Halle, M. Niemeyer, 1953.
- JEREMIAS, J.: *Amos* (ATD 24,2), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1995.
- JEREMIAS, J.: *Der Prophet Hosea* (ATD 24,1), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1983.
- JEREMIAS, J.: *Die Propheten Joel, Obadja, Jona, Micha* (ATD 24,3), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.
- KNAUF, E. A.: L'«Historiographie Deutéronomiste» (DtrG) existe-t-elle?, in Pury, A. de–Römer, T.–Macchi, J.-D.: *Israël construit son histoire. L'historiographie deutéronomiste à la lumière des recherches récentes*, Genève, Labor et Fides, 1996, 409–418.
- KNOPPERS, G. N.–MC CONVILLE, J. G. (ed.): *Reconsidering Israel and Judah. Recent Studies on the Deuteronomistic History*, Winona Lake (IN), Eisenbrauns, 2000.
- LOHFINK, N.: Was There a Deuteronomistic Movement?, in Shearing, L. S.–McKenzie, S. L. (ed.): *Those Elusive Deuteronomists. The Phenomenon of Pan-Deuteronomism* (JSOTSup 268), Sheffield, Sheffield Academic Press, 1999, 36–66.

- LOWERY, R. H.: *The Reforming Kings. Cults and Society in First Temple Judah* (JSOTSup 120), Sheffield, Academic Press, 1991.
- MCKENZIE, S. L.: *The Trouble with the Kings. The Composition of the Book of Kings in the Deuteronomistic History* (VTS 42), Leiden, Brill, 1991.
- MCKENZIE, S. L.–GRAHAM, M. P. (ed.): *The History of Israel's Tradition. The Heritage of Martin Noth* (JSOTSup 182), Sheffield, Sheffield Academic Press, 1994.
- MITTMANN, S.: *Deuteronomium 1,1–6,3. Literarkritisch und traditionsgeichtlich untersucht* (BZAW 139), Berlin–New York, W. de Gruyter, 1975.
- NELSON, R. D.: *The Double Redaction of the Deuteronomistic History* (JSOTSup 18), Sheffield, JSOT Press, 1981.
- NOTH, M.: *Überlieferungsgeschichtliche Studien*, Halle, M. Niemeyer, 1943.
- O'BRIAN, M.: *The Deuteronomistic History Hypothesis: A Reassessment* (OBO 92), Freiburg–Göttingen, Universitätsverlag–Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.
- PACKHAM, B.: *The Composition of the Deuteronomistic History* (HSM 35), Atlanta, Scholars Press, 1985.
- PREUSS, H.-D.: Zum deuteronomistischen Geschichtswerk, in *Theologische Rundschau* 58 (1993), 229–264, 341–395.
- PURY, A. de–RÖMER, T.–MACCHI, J.-D.: *Israël construit son histoire. L'historiographie deutéronomiste à la lumière des recherches récentes*, Genève, Labor et Fides, 1996.
- RADJAWANE, A. N.: Das deuteronomistische Geschichtswerk. Ein Forschungsbericht, in *Theologische Rundschau* 38 (1974), 177–216.
- RÖMER, T.: Y a-t-il une rédaction deutéronomiste dans le livre de Jérémie?, in *Israël construit son histoire. L'historiographie deutéronomiste à la lumière des recherches récentes*, Genève, Labor et Fides, 1996, 419–441.
- SCHAT, A.: *Die Entstehung des Zwölfprophetenbuches. Neubearbeitungen von Amos im Rahmen schriftenübergreifender Redaktionsprozesse* (BZAW 260), Berlin–New York, W. de Gruyter, 1998.
- SETERS, J. VAN: *In Search of History*, New Haven, Yale University Press, 1983.
- SETERS, J. VAN: *The Pentateuch. A Social-Science Commentary*, Sheffield, Academic Press, 1999.
- SMEND, R.: Das Gesetz und die Völker. Ein Beitrag zur deuteronomistischen Redaktionsgeschichte, in Wolff, H. W. (Hrsg.): *Probleme biblischer Theologie* (FS G. von Rad), München, Chr. Kaiser, 1971, 494–509.
- SPIECKERMANN, H.: *Juda unter Assur in der Sargonidenzeit* (FRLANT 129), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1982.
- VEIJOLA, T.: *Das Königtum in der Beurteilung der deuteronomistischen Historiographie. Eine redaktionsgeschichtliche Untersuchung*, Helsinki, 1977.
- VEIJOLA, T.: Deuteronomismuskforschung zwischen Tradition und Innovation, in *Theologische Rundschau* 67 (2002), 273–327, 391–424.
- VEIJOLA, T.: *Die ewige Dynastie. David und die Entstehung seiner Dynastie nach der deuteronomistischen Darstellung*, Helsinki, 1975.
- WEIPPERT, H.: Das deuteronomistische Geschichtswerk. Sein Ziel und Ende in der neueren Forschung, in *Theologische Rundschau* 50 (1985), 213–249.

- WESTERMANN, C.: *Die Geschichtsbücher des Alten Testament. Gab es ein deuteronomistisches Geschichtswerk?* (ThB 87), Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus, 1994.
- WILSON, R. R.: Who Was the Deuteronomist? (Who Was Not the Deuteronomist?): Reflections on Pan-Deuteronomism, in Shearing, L. S.–McKenzie, S. L. (ed.): *Those Elusive Deuteronomists. The Phenomenon of Pan-Deuteronomism* (JSOTSup 268), Sheffield, Sheffield Academic Press, 1999, 67–82.
- WÜRTHWEIN, E.: *Studien zum deuteronomistischen Geschichtswerk* (BZAW 227), Berlin–New York, W. de Gruyter, 1994.

HODOSSY-TAKÁCS ELŐD

Források, történelem, teológia.

Néhány magyarázati elv

a Királyok két könyvének kommentárjához

ABSTRACT

The intention of the present study is to review the fundamental aims and difficulties of the upcoming commentary on the First and Second Book of Kings prepared for the newly revised version of the Hungarian Bible Translation. The introduction surveys the different types of the previous commentaries written on the Book of Kings, such as critical; thematic commentary made to a particular Bible translation. The study considers the advantages and disadvantages of these types. Following this introductory survey, the author examines the main challenges of commentary writing, focusing on historical problems behind the Books of Kings.

A jelenleg forgalomban lévő, meghatározó európai vagy tengerentúli kommentársorozatok mindegyike világos célmeghatározás szerint született meg. Természetes elvárás ez minden világnyelv esetében, mivel ezeket a kommentárokat gyakran évtizedeken át használják, és valóban a világ minden tájára eljutnak. Ezenkívül az is szempont számukra, hogy ezeknek a műveknek nagyon komoly, lefedett piacon, versenytársakkal kell megmérkőzni a vásárlók kegyeiért. Számukra elengedhetetlen, hogy túl a szakmai minőségen, megfeleljenek választott, megcélzott célközönségük elvárásainak is. Így (az angol nyelvű szakirodalomból hozva példát) az OTL sorozat (Old Testament Library) az ószövetségi tudományok friss eredményei feltárásának és megjelentetésének igényével született meg, nem véletlen, hogy vannak olyan kötetei, melyeknek már az újraírása is megtörtént. Nagyon meghatározónak tartom ebben a sorozatban pl. Richard Nelson Józsué- és Deuteronomium-kommentárját.¹ Ugyanígy már az újraírási szakasznál tart a kritikai bibliatudomány egyik leginkább meghatározó kommentársorozata, az Anchor Bible, melynél a bibliai irodalom mélységének feltárására tesznek kísérletet a szerzők, ennek érdekében domborodik ki a szakaszonkénti önálló fordítás (hasonlóan az OTL-hez), valamint a háttér, környezet, keletkezési szituáció feltárása. Ezek a meghatározó kommentárok magyarázni/értelmezni akarják a szöveget, és ténylegesen lexikonként is használhatóak: gyakorlatilag versenként komplett adattárat kell felvonultatniuk. Nem véletlen, hogy szinte végtelen mennyiségű információt jelenítenek meg. Erre nézve jó példa Jeremiás-kommentárja. Az OTL sorozatban ezt Robert P. Carroll jegyzi,² egy nagyon jól használható, bőséges, de áttekinthető, egykötetes munka. Az AB korábbi sorozatában John Bright³ nevé-

1 NELSON: Deuteronomy (2002); NELSON: Joshua (1997).

2 CARROLL: Jeremiah (1986).

3 BRIGHT: Jeremiah (1965).

hez fűződött ugyanennek a könyvnek a kommentárja. Jack Lundbomra várt az újraírás, aki viszont három monumentálisra sikerült kötetben vélte elvégezhetőnek feladatát.⁴ De hivatkozhatunk a terjedelmi szélsőségek terén az ugyanennek a sorozatnak az Abdiás-kötetére is.⁵ Az eredmény: egy sor olyan bibliakommentár, ami a bibliatudomány legszebb hagyományait folytató adattárat nyújt, de az átlagos, ígehirdetésre készülő lelkipásztorok számára a közölt adatok meghatározó része irreleváns. Ugyanakkor nagy szükség van ezekre a kötetekre, különösen mivel kiadók igyekeznek kézikönyvekkel, illetve lexikonokkal is körülbástyázni szériájukat. Nevezzük ezt a kommentártípust egyszerűen csak kritikai kommentárnak.

A másik trend a tematikus kommentársorozatoké. Itt műfajteremtőként tekinthetünk az Interpretation sorozatra, melynek alcíme is mutatja, hogy világosan definiált felhasználóknak készült (*Commentary for Teaching and Preaching*). Vannak egészen kitűnő darabok itt is, pl. Paul D. Hanson Deutero-Trítóézsaiása.⁶ Itt nem találunk önálló fordítást, és a magyarázat erőteljesen expozíciós jellegű: a vizsgált szakasz teológiai összefüggései kapnak teret. Számos ilyen jellegű kommentár van, melyek áttekinthetőek és ígehirdetést támogatóak – viszont önmagukban nem adnak választ az adott bibliai könyv exegetikai problémáira. Nem is ez a feladatuk – de ne feledjük: a világnyelveken tág piac van, melyen piaci szegmenseket kell megcélózni! Jelen vizsgálat szempontjából tehát a tematikus kommentárok között számunkra leginkább relevánsnak az (általam) expozíciós kommentárnak nevezett műfaj kötetei fontosak, most az egyéb tematikus magyarázatokkal (pl.: feminista exegézis⁷), ill. az egykötetes típusokkal nem foglalkozom (ezek között is van figyelemre méltó, bár vitatható teológiai mű is, például az Africa Bible Commentary⁸).

Végül önálló típusként jelenik meg, és ez számunkra meghatározó, az adott bibliafordítást kísérő sorozat típusa. Ilyen lenne az új RÚF-kommentár is. Egy olyan nagy nemzetközi vállalkozásról van tudomásom, ahol nagyon elterjedt fordítás mellé készült kommentár, és a sorozat be is fejeződött: NIV Application Commentary.⁹ Jómagam vegyes színvonalúnak tartom ezt a sorozatot, de véleményem alapvetően pozitív. Itt a bibliai szöveget is közlik, de nem szerzői fordításban, hanem értelemszerűen a NIV szövegével, amihez három egység csatlakozik: egy exegetikai, egy hermeneutikai és egy homiletikai. Az első a legfontosabb értelmezést befolyásoló információkat rendszerezi, a második a hidat képezi a jelen felé, a harmadik pedig végső soron egy applikáció.

4 LUNDBOM: Jeremiah 1–20 (1999); LUNDBOM: Jeremiah 21–36 (2004); LUNDBOM: Jeremiah 37–52 (2004).

5 RAABE: Obadiah (1996).

6 HANSON: Isaiah 40–66 (1995).

7 Kimondottan a női olvasók számára tárja fel bibliai szövegek női szempontú értelmezését a NEWSOM–RINGE–LAPSLEY: Women's Bible Commentary (1992) és a CROEGER–EVANS: The IVP Women's Bible Commentary (2002). A szerzők között többen a bibliatudomány legkitűnőbb képviselői. Ennél a kötetnél a meghatározott exegetikai szempont hangsúlyosan nem valamennyi szakasz exegetikai feldolgozása, hanem a szerzőkre bízta egyes szakaszok kiválasztását, mely megítélésük szerint kimondottan releváns a női élethelyzetek ókori megismerése, ill. a mai női bibliaolvasók orientációja szempontjából.

8 ADAYEMO: Africa Bible Commentary (2006).

9 KONKEL: 1 & 2 Kings (2006).

Ebből a rövid és szigorúan szelektált áttekintésből az látszik, hogy nem lehet elkezdni kommentárt írni világosan meghatározott paraméterek nélkül. A paraméterek között pedig a legfontosabb a megcélzott felhasználói közeg. Itt jön be egy új szempont: magyarul szinte bármilyen kommentár az újdonság erejével hatna. A Jubileumi kommentárról elmondható, hogy betöltötte küldetését. Ugyanakkor épp ez terhel óriási felelősséget a szerzőkre, a szerkesztőkre és a kiadóra egyaránt: világosan kell látnunk, hogy ha sorozatunk megszületik, akkor valószínűleg évtizedekre meg fogja határozni a magyar református ígéhirdetést. Ebből viszont nem következik direkt módon, hogy egy expozíciós jellegű kommentár megoldaná a hiányt: magyar nyelven ugyanis nem áll rendelkezésre elegendő bibliatudományi kézikönyv sem, tehát sorozatunknak kordában tartott keretek között meg kell valósítani a legújabb kritikai eredmények megjelentetésének igényét is. Nem egyszerű feladat!

Mindezek fényében tegyük fel most azt a kérdést, hogy milyen problémákkal kell megbirkózni a Királyok könyvei kapcsán. Ennél a két könyvnél a legnagyobb dilemmát a történet és a teológia egyensúlyának megtalálása és felmutatása jelenti. Persze mondhatjuk, hogy pontosan ugyanez a helyzet a Józs–Bír–Sám anyaggal is, de valójában ezeknél a könyveknél a történetiség egész más köntösben jelentkezik. Ez a négy könyv olyan korba repíti az olvasót, amiről Biblián kívüli forrás egyáltalán nincs. Azt is mondhatjuk, a független források közt szemezgetve, hogy a Merneptah-sztélé (vagyis a XIX. dinasztia fáraójának győzelmi felirata, Kr. e. 1210 körül) és I. Sesonk felirata (kb. Kr. e. 925)¹⁰ között telik el Izrael története a bíraktól Salamonig. Ezért a vonatkozó könyvek kommentátorainak a bibliai szöveg mellett történeti szempontból a releváns modelleket kell tekintetbe vennie, át kell látnia a szociológiai összefüggéseket, valamint tisztában kell lenniük a kora vaskor archeológiájával. Teológiai szempontból ezek a könyvek a királyság felé haladnak, és leginkább előtörténeti jellegűek; a történetek sorozata és az önálló elbeszélések teológiája egyaránt felmutatható. A Királyok könyve azonban 1Kir 12-vel bevezet egy olyan időszakba, amikor a bibliai történetek és az archeológiai anyag mellett megjelennek az átfogó, írott források is. Olyannyira, hogy ezekből egy, a bibliaihoz képest tényleg szelektív, de mégis átlátható Izrael és Júda története bontakozik ki, csomópontokkal együtt. Ezzel egyetlen más bibliai könyv esetében sem kell számolni: sem a prófétai korpuszban, ezek a könyvek legfeljebb néhány évtized történetét követik (Jeremiás); sem a poszt exiliumi időszakról szóló irodalomban, mert Ezsdrás–Nehémiás könyvei csak epizódokat villantanak fel, egy rövidebb időszakot tekintenek át. De más a helyzet a Krónikák esetében is, mert az a két könyv az újraírt történelmi értékelés és a templomcentrikusság miatt inkább teológiai megfontolást követel. A Királyok könyveit viszont úgy kell kommentálni, hogy tudjuk, itt egy tudatos történelmi áttekintés az, ami előttünk van. Ez akkor is igaz, ha a könyvekben hosszú blokkok helyezkednek el, melyek éppúgy legendás elemekkel tarkított történetek (nem a *history*, hanem a *story* értelmében), mint pl. a Bír nagy része. Ez vonatkozik többek között a prófétai történetek egész sorára,

¹⁰ Mindkét hadjárat esetében körülbelüli a datálás, fent W. G. Dever adata szerepel. A hadjáratok térképéhez lásd DEVER: What Did the Biblical Writers Know, 120, 136. Datálásleírás: 118, 135–137.

melyeknek talán legizgalmasabb darabja ebből a megközelítésből az Elizeus-ciklus. De a könyv esetében a tengely egy minden korábbinál világosabb szerkezetű, kronológiailag komoly problémákat felvető, de mégiscsak logikus és követhető történeti áttekintés. Az is egyértelmű viszont, hogy a két könyv fő egységei nem esnek azonos ítélet alá történeti szempontból.

1Kir 1–11

Napjainkban a legtöbb vita az első meghatározó egység, az 1Kir 1–11 vonatkozásában látszik, ez a bibliaolvasók számára jól ismert beszámoló Salamon trónra lépéséről és uralkodásáról szól. Ez az egység történeti dilemmák egész sorával szembesít. Dávidot igazi dinasztiaalapítónak állítja be a szöveg, aki sikerrel ruházta tovább a hatalmat fiára, Salamonra. Eközben fülünkbe cseng néhány ókori keleti párhuzam. Ha valaki nem dinasztikus úton kerül hatalomra, akkor az a keleti szóhasználatban nagyon könnyen a „Senki fia”¹¹ kategóriában találja magát, pláne ha ő kudarcot vallott dinasztiaalapítási kísérletével, vagy dinasztiája elbukott, és az utókor negatív ítélete hullott rá. Szigorúan hatalomszerkezeti szempontból nézve ezt, Dávid a „Senki fia”, Salamon és minden leszármazottja viszont Dávid fia. Az már a bibliai teológiai jellegzetesség, hogy a „senkifiából” Isai fia lesz – ez viszont nem változtat azon a tényen, hogy egyetlen leszármazottja sem lesz Isai sokadik unokája; nem, ők mindannyian Dávid fiai.

A sikeres hatalomátruházás keretében azért észrevétlenül történik még valami, egy látszólagos mellékszereplőn keresztül egy új intézmény jelenik meg a Királyok első könyvének adatai közt. A szereplő Betsabé, akinek fellépése Salamon érdekében mindenestül új fejezetet nyit Izrael politikátörténetében; helyesebben: az ő fellépése jelzi egy új politikátörténeti szakasz kezdetét. Betsabé az első anyakirálynő a jeruzsálemi udvarban. A *gebirah* megjelenése és folyamatos jelenléte lesz az egyik legerőteljesebb specifikum a későbbi elbeszélésekben. Ez a tisztség nem vert gyökeret Izraelben, csak Júdában; a déli királyok uralkodáskezdetét leíró formulának állandó eleme, északon viszont az anyakirálynő szerepe nem domborodott ki.¹² Tekintettel arra, hogy minden más motívum vonatkozásában az északi és a déli királyok uralkodási formulái azonos struktúrájúak, el kell fogadnunk, hogy itt a hatalomgyakorlás szempontjából tényleges különbség volt az északi főváros és Jeruzsálem között. Jó lenne tudni, hogy pontosan mi volt az anyakirálynő szerepe. Politikai hatalmat gyakorolt? A kultusz vonatkozásában jutott szóhoz? A király anyjaként részesült különleges tiszteletben minden különösebb hatáskör nélkül? Nem feladatunk most megoldani ezt a kérdést, és a rendelkezésre álló adatok alapján pontos képet erről talán nem alkothatunk.¹³ Arra kell csupán felhívni a figyelmet,

¹¹ Ez történt pl. Hazáéllel, Damaszkusz királyával. Lásd a szóhasználatához különösen: YOUNGER: 'Haza'el, Son of a Nobody', 247–248.

¹² Pl. 1Kir 14,21.31; 15,2.10; 22,42; stb.

¹³ DE VAUX: Ancient Israel, 117–119.

hogy a Királyok két könyvében meglévő finom utalások, mint pl. egy szereplő jelenléte vagy épp hiánya, esetenként komoly hatalomszerkezeti hátteret sejtetnek.

Salamon tehát trónra lép, és az új korszak logikájának megfelelően hatalmi igényének legitimációja nem rátermettsége, érdemei alapján, hanem tisztán ideológiai alapon történik: ő azért lett király, mert Dávid így akarta.¹⁴ A dinasztiaalapító szándéka határozza meg szerepét. Ez az új korszak félreérthetetlen nyitánya, ettől kezdve ugyanis a dinasztia kiválasztottsága lesz a meghatározó, és nem az egyéni kiválasztás. Salamonnak a beszámoló szerint ezután már nem kell különösebb újításokat véghezvinni. Neki egy dolga van, és az utána következőknek is: fenntartani a dinasztia hatalmát. Nem kis feladat ez sem – főleg ismerve azokat a politikai vezetési tradíciókat, melyek az északi királyság berendezkedését fennállásának két évszázada alatt végig meghatározták! Ez a történeti szempont; és haladjunk most tovább ezen a történeti vonalon.

A 10. század vonatkozásában a kétezres évek bibliatudományának legkomolyabb történeti-archeológiai és részben teológiai vitáját az ún. „low chronology”, vagyis a „leszállított kronológia” rendszere hozta el, aminek kidolgozása legnagyobbbrészt Israel Finkelstein nevéhez köthető.¹⁵ Az érvrendszer lényege az, hogy a régészeti anyagban a dávidi–salamoni uralkodásnak nincs nyoma, ekkor tehát nem is létezett egy szervezett királyság Palesztinában. Az első igazi monarchia a térségben az Omrida állam volt, vagyis Izrael, Júda északi párja, Samária székhellyel, a kilencedik század első felében. Ebből persze az is következik, és ez egy komoly exegetikai konzekvencia, hogy amennyiben ez az érvelés helytálló, a Dávid–Salamon udvarára visszavezetett bibliai szövegek datálását is későbbre kell helyezni, mint azt korábban gondoltuk (pl. a jahvista datálása szempontjából ez az érv is használható lehet¹⁶). Finkelstein érvrendszere nehezen feldolgozható pusztán teológiai műveltség birtokában, és ahhoz, hogy pl. a felújított megiddói ásatások eredményeiről véleményt alkossunk, komoly régészeti háttérismeretre van szükség. Ezek részleteibe most nem is megyünk bele.¹⁷ Egy elem azonban logikai alapon is megragadható gondolatmenetéből: egyértelmű, hogy Jeruzsálem Dávid korában kicsi és félreeső; nehéz elképzelni, hogy milyen típusú monarchiát lehetett egyben tartani egy ilyen településből. Erre egyes kutatók úgy reagálnak, hogy az 1Kiráj 1–11-et történetileg zárójelbe teszik, Dávidot és Salamont pedig a mítoszok körébe utalják. Véleményem szerint ez elsősorban nem teológiai, hanem történetileg elfogadhatatlan, ezt reménység szerint lentebb bizonyítani fogom – teológiai nézve ugyanis a Biblia elbeszélésértékét nem befolyásolja, hogy a központi szereplő létezett-e vagy sem. Prédikálhatunk Noéről vagy Énókról, de az első emberrel beszélgető kígyóról is. Jegyezzük meg, hogy műfaji szempontból Salamon uralkodásának története

14 Érdekességgént BUNTING: *Itinerarium Totius Sacrae Scripturae*, 37.

15 Számos átfogó tanulmány mellett a nagyközönség számára is érthető stílusban és formában, bibliai és teológiai összefüggésekre is kitérve tárgyalja ezt az alapvetően régészeti kérdést FINKELSTEIN–SILBERMAN: *Temple and Dynasty*.

16 Ez a kérdés jelen konferenciánk szempontjából mellékes. Csak azt jegyezzük meg, hogy a wellhauseni datálást már a hetvenes évektől kezdve egyre későbbre helyezték, így a „low chronology” valóban csak egy újabb érv lehet – hisz ha nem létezett a korai jeruzsálemi királyi udvar, akkor ott történetírói munka sem folytatható.

17 Korábbi reflexió: HODOSSY-TAKÁCS: *Mikor az ezüstöt?* (2003).

egy aranykorleírás! Tény, hogy Dávid és Salamon nem hagyott nyomot a régészeti anyagban – de ez nem azt jelenti, hogy történetük fikció. Van valahol, mélyen eltemetve a történetek rétegei alatt egy mag, amiből a jelenlegi aranykorleírást megkomponálták. Régészeti alapon ezt birodalomnak nevezni tarthatatlan. Ettől kezdve viszont definiálni kell, hogy miről beszélünk. Emlegethetünk kialakuló monarchiát, vagy mozaikállamot¹⁸, vagy tekinthetjük kiemelkedő főnökségnek¹⁹ ezt az alakulatot. A fogalomválasztás csak definíció és bizonyítás kérdése. Az „egységes királyság” is csak egy ilyen terminus, amit azért szerencsés elkerülni, mert egy ilyen képződmény nem bizonyítható: nincs rá adat.²⁰ Válasszunk olyan fogalmat, amely ismert, körülhatárolt, megfogható, és amit társtudományok is értelmezni tudnak. Például beszéljünk korai államról;²¹ esetleg korai, szekunder államalakulatról, tehát emeljük ki, hogy az izraeli/júdai monarchia meglévő államstruktúrák mintáit követve szerveződött; vagy hangsúlyozzuk az átalakulás folyamatát: azt, hogy itt egy centralizált állam felé haladunk.²²

1Kir 12–2Kir 17 és 2Kir 18–25

A második és harmadik fő egység esetében történetírói szempontból valóban új korszak jön el: már vannak értékelhető adatok, források, kortárs írott kompozíciók is az archeológiai anyag mellett. A korszakra vonatkozóan kronológiai sorrendben az első ezek között I. Sesonk (XXII. dinasztia) karnaki felirata. Ez a szöveg a fáraó palesztinai hadjáratának állít emléket. Az 1Kir 14,25–26 is beszámol erről a felvonulásról, igaz, a bibliai szöveg arra szorítkozik, hogy közölje az olvasóval: a templomi kincsek elrablását kellett elviselnie Roboámnak, Júda királyának. A felirat szerint a támadás a Negev-peremvidék és Izrael ellen irányult, Jeruzsálem megtámadásáról a felirat sem szól. Természetesen magyarázható ez úgy, hogy a fáraó megelégedett a kincsek magához vételével, de más kutatók természetesen más véleményen vannak. Finkelstein szerint pl. a szöveg is azt bizonyítja, hogy Jeruzsálem környéke teljességgel érdektelen, jelentéktelen volt ebben az időszakban, tehát nem érte meg odamenni a fáraónak.²³ Más kutatók viszont azt hangsúlyozzák, hogy a fáraó nyilvánvalóan nem vonult volna fel Palesztinába, ha itt nem indult volna meg ekkorra egy komolyabb államszervezési folyamat, nem lettek volna zsákmányt nyújtó települések. Jeruzsálem nincs a listán – de Júda térsége igen.²⁴ Ez mindenképp pozitív visszajelzés a Roboámot kevésbé megelőző kor vonatkozásában, hisz a bibliai kronológia szerint az egyiptomi támadás a trónon Salamont követő király ötödik évében történt. Ugyanilyen megerősítő visszajelzésként tarthatjuk számon

18 KARASSZON: Izrael története (2010).

19 FINKELSTEIN–SILBERMAN: Temple and Dynasty, 80.

20 TUBB: Canaanites, 114.

21 Leírása móábi példa alapján HODOSSY-TAKÁCS: Móáb, 152–56; HODOSSY-TAKÁCS: Vaskori királyságok a Jordántól keletre, 299–302.

22 HOLLADAY: The Kingdoms of Israel and Judah (1995).

23 FINKELSTEIN–SILBERMAN: Temple and Dynasty, 80.

24 DEVER: What Did the Biblical Writers Know, 137.

a sok vitát kiváltó Tel Dan-sztélé is. Erre hamarosan még visszatérünk, most viszont azt kell megjegyezni, hogy a sztélé alapján az egyértelműen kijelenthetőnek tűnik, hogy a térségben Dávidot dinasztiaalapító személyként tartották számon. Ez a szöveg Jórámról mint 'Izrael királyáról', Ahazjáról pedig 'Dávid háza' királyaként beszél.²⁵

Az Omri-dinasztia kapcsán már több és közvetlenebb utalást kell felsorolni. Ezek közül az első a Kurkh-sztélé, amely a 853-ban megvívott karkari ütközetnek állít emléket asszír szempontból. Erről az összeccsapásról nincs bibliai információk, ennek ellenére máig ez az egyik meghatározó szöveg, amely izraeli királyról maradt ránk. A felirat lajstromba szedi a szíriai-palesztinai koalíciós haderőt, a kontingensben a legjelentősebb tényezőként Áháb izraeli királyt említi meg. Ez az adat, bár a harci kocsik és harcosok száma tekintetében a szöveg nyilvánvalóan túloz, arra mindenképp feljogosít, hogy Áháb a térség meghatározó figurájának tekintsük.²⁶ Ugyanez a legfontosabb üzenete a Mesa-sztélének is.²⁷ A felirat eleje szerint Omri nevéhez fűződött Móáb elnyomása, ez évtizedeken át tartott (minden bizonnyal Áháb alatt is, lásd 2Kir 1,1), majd Mesa küzdelmeinek köszönhetően Móáb kitört Izrael szorításából. Ez praktikusán annyit jelentett, hogy az Arnóntól (Wadi Mujib) északra fekvő területeket vonta ellenőrzés alá. Legkevesebb két olyan jól ismert és széles körű konszenzussal tárgyalt monumentális feliratunk van tehát, mely Omri és Áháb kapcsán emelkedő hatalomkoncentrációt és a királyi hatalom szilárd alapokra helyezését sejteti, röviden: sikeres politika megvalósulásáról beszél. Ezekhez a szövegekhez még számos régészeti feltárás eredménye is hozzászámítható, melyek most nem kerülnek tárgyalásra.

Az Omri-dinasztia bukása nyomán ismét a Tel Dan-feliratról kell említést tenni. Az 1993-ban felfedezett szöveg arról számol be, hogy Izrael és Júda királyát, Jórámot és Ahazját ölte meg az az uralkodó, akit „Hadad tett királlyá”. A biblia-olvasó előtt megjelenik a 2Kir 9 története a hatalom megragadása felé száguldó Jéhúval, akit ez a rész felelőssé tesz a két említett király haláláért. A felirat szerzője/megrendelője minden bizonnyal a Héber Bibliából ismert Hazáéllal (lásd 1Kir 19,15; már említettük mint „Senki fiát”). A kettős gyilkosságot tehát a Királyok könyve Jéhúnak, a felirat pedig Hazáélnak tulajdonítja, de számunkra nem ennek a dilemmának a megoldása fontos.²⁸ A lényeg: a szöveg megerősíti, hogy a kilencedik

25 ... [És] Hadad tett királlyá
engem és Hadad ment előttem, [és] kivonultam hét...
királyságomból, és megöltem [het]venkirályt], akik felszerszámozták ez[re]it harci sze]
kerekek és lovasok ezreit. [és megöltem Jeho]rámot, a fiát
Izrael királyának és megöl[tem] Achaz]jáhút, a fiát ki
rálya Dávid Házának és helyeztem [városaikat rommá és fordítottam]
az országukat [pusztulásba...]

26 Ez az Áhábba tett utalás egyébként közvetett módon érvet jelenthet az Omridákat megelőző kor nullifikációs kritikái ellen is. Ha ugyanis Áháb valóban meghatározó volt, akkor előtte kellett lenni valamilyen előfutárnak is. Ezt nevezi Dever „nascent state”-nek. DEVER: Histories and Non-Histories of Ancient Israel.

27 Természetesen csak abban az esetben, ha a kutató Izrael történetét írja meg! Móáb története szempontjából a felirat értéke ennél lényegesen nagyobb; de megjegyezhető, hogy az izraeli történetírás szempontjából is találunk még rajta elgondolkodtató adatokat, pl. a Gádíták említése vagy a YHWH kultuszi edényeire tett utalás jelentős részletnek tekinthető. A felirat fordítását és elemzését lásd: HODOSSY-TAKÁCS: Móáb, 119–148.

28 A felirathoz lásd: FINKELSTEIN–SILBERMAN: Temple and Dynasty, 264–66.

század derekán a térségben Dávidot tartották számon a Jeruzsálemben regnáló dinasztia megalapítójaként, valamint őrizték a kettős királyi halál emlékét is. A királyi neveket pontosan őrizték meg. A következő szöveg a British Museumban kiállított ún. Fekete obeliszk. Az oszlop szövegét öt, egymás alatt elhelyezett panel szakítja meg. Ezek a képi ábrázolások behódolási, adóátadási jeleneteket ábrázolnak, köztük tűnik fel a földön a III. Sulmánu-asaridu előtt térdeplő Jéhú, az „Omri házából való”. Nem ilyennek képzelnénk a bibliai ábrázolás alapján a pártütő királyt, de most ismét nem ez a fontos elem, hanem a szöveg maga: Jéhút, Samária királyát mint Asszíria vazallusát, számon tartották.

Hosszan lenne érdemes sorolni a példákat, de ezek a felvillantott képek jelzik: a kilencedik századtól kezdve Palesztina uralkodói, a térségben zajló események jelen vannak az ókori keleti gondolkodásban. Az alábbi szövegtípusokat és emlékeket mind kiértékelhetjük ebből a szempontból: Samária: osztrakonok; asszír annáleszek III. Adad-nirári idejéből, valamint a Tell al-Rimah-sztélét (796-ban az izraeli Jóás adófizetőként szerepel); III. Tukulti-apil-essara feliratait (a júdai Jóáház is feltűnik az adófizetők között, de említést tesz az izraeli Menahémről, Pekahról és Hóséáról is).²⁹ Samária elestéről részletesen beszámol II. Sarrukín, Jeruzsálem megtámadásáról pedig Szín-ahhé-eriba. Az ún. Lákis-reliefek, melyek ma a British Museum egyik termét foglalják el, a város ostromát és a megbüntetését vetítik a szemlélők elé. Mindez Ezékiás uralkodását világítja meg.³⁰ Manassével Assur-ahiddina prizmáján találkozunk.

Mindezekén túl a harmadik történeti egység jelentős újdonsága egy sor új típusú külső forrás megjelenése. A hetedik századból apró szövegek, pecsétnyomók sokasága került napvilágra – ezek segítségével már Júda utolsó évtizedeinek vezető jeruzsálemi hivatalnokait is azonosítani tudjuk. Mindezekből egyértelmű: a 2Kir és Jeremiás könyve a vezető hivatalnokok neve vonatkozásában pontos adatokat őrzött meg számunkra. A Bibliában említett tisztviselőknek mindig ismertük a nevét; de most közülük számosnak ismerjük a pecsétnyomóját is.

Értelemszerűen ennek fényében is kellő óvatossággal kell kezelnünk adatainkat. Az 1–2Kir anyagában vannak komoly hiányosságok (pl. gazdasági helyzet részletes bemutatása³¹) és pontatlanságok is, pl. a kronológia területén. Közismert, hogy Omri dinasztíája a bibliai kronológia szerint 102 évet tett ki Izraelben, ha viszont ezt hozzárendeljük az azonos periódusban uralkodó déli királyokhoz, akkor 112 évet kapunk.³² Ez nagyjából 10%-os elcsúszás, ami sok! Ennek a problémának a fő oka lehet, hogy az egyértelműen rögzített adatoknál sokkal elterjedtebb volt a társuralkodói rendszer. Egy korai példa az 1Kir 1,39 és a 2,10: az igehelyek szerint Salamon Dávid életében kezdte meg uralkodását, de azt nem közli a szöveg, hogy meddig tartott a kettős uralkodás. Ennél talán kézzelfoghatóbb a 2Kir 15. fejezetének három verse: a 15,2 szerint Uzziijá 52 évig uralkodott Jeruzsálemben, fia, Jótám 16 évig (33. v.); a problémát viszont a 30. vers jelenti, amely egy esemény datálásánál azt

²⁹ ANET, 282–284.

³⁰ Jaba – ill. másik sírleletek.

³¹ A mai ókortörténet-írásban a gazdaságtörténet már elfoglalta az őt megillető helyet, de ennek ismertetésétől most el kell tekinteniünk.

³² 10,36; 13,1; 13,10; 14,23 és (Ataljá 7); 12,2; 14,2; 15,8.

mondja, hogy az Jótámnak, Uzzijjá fiának huszadik esztendejében történt. Tehát: 16 évig uralkodott, és uralkodásának 20. évében még jelentős események történtek. Ezt csak a fejezet 5. verse alapján tudjuk magyarázni, ami elmondja, hogy Uzzijjá betegsége miatt elkülönítve élt életének pontosan meg nem határozott időtartamú utolsó szakaszában, és helyette a fia „bíraskodott” (sic!) és „állt a palota élén”. Magyarul: a korégensi időszakot egy forrás Uzzijjá éveiként határozta meg, de volt olyan dokumentum is, amely már Jótámnak adta. Ezen a téren sajnos nem voltak következtetések a jeruzsálemi írnokok. Ezzel a jelenséggel már önmagában magyarázható a 10%-os eltérés, de ehhez még hozzászámítjuk az uralkodáskezdet-uralkodáslezárás problémáját is. Asszíriában a trónra lépő új király első évét a trónra lépést követő újévünneptől számították. Itt tehát nem volt kérdés az, hogy a hatalomváltás esztendeje a régi király utolsó éve, vagy az új király első éve – az újévünnepig a régi uralkodónak tulajdonították a hatalmat, tehát mindenki egy töredékes „nulla évvel” indított. De hogy történt ez Izraelben? Izraelben és Júdában azonos módon tartották nyilván az uralkodói éveket? Nem látjuk bizonyítottnak egy izraeli újévünnep meglétét – akkor viszont hogyan adaptálták az asszír módszert? Érzékelték egyáltalán ezt a problémát? Krónikus adathiányban szenvedünk ezen a téren, ezért találgatásokra vagyunk utalva. A korégensi rendszer mellett ez a kronológia másik gyenge pontja.

Összefoglalás

A fentiekből leszűrhető legfontosabb megállapítás: a Bibliában megőrzött királyi nevek közül mindazok, melyek szerepelnek külső forráson is, a két szövegtípusban egyezően vannak jelen. A hetedik században a tisztviselők neveit is pontosan őrzik a bibliai szövegek. Ez azt jelzi tehát, hogy ha a bibliai elbeszélést eseménysorra csúspaszítva tekintjük át (mondjuk grafikusan feketével szedve a szöveget, és kipirosítva azokat a szereplőket, akikről külső adat is van), akkor egy szép kép áll előttünk. Nem lesz túlságosan sok piros név és esemény ábránkon, de amit kipirosítunk, az a bibliai rendszerben jó helyen van. Ma már nem lehet kérdés, hogy a júdai dinasztiát Dávid alapította, a samáriait Omri. „Sisák” valóban betört Palesztinába, Omri tényleg dinasztiát alapított északon, Áháb pedig korának jelentős királya volt a térségben. Az Omri-dinasztia hanyatlásakor a samáriai korona elvesztette transz-jordániai birtokait; Izrael és Júda királya, Jórám és Ahazjá pedig egyszerre veszítette életét a kilencedik század derekának nagy zűrzavarában. Jéhú az Omridák után uralkodott, és őutána regnált Jóás Izraelben (É). Samária státusz-változáson esett át, vazallus államból provinciává lett a nyolcadik század utolsó negyedében. Ezékiásnak valóban el kellett viselnie országa megcsonkítását. Az eddigi összesítések szerint tíz olyan izraeli vagy júdai király van Áhábtól Manasséig, aki asszír feliratokon felbukkan legalább egyszer;³³ de ez a szám 14-re módosul, ha kiegészítjük a Mesa-felirattal és a Tel Dan-sztélével az anyagot (Dávid, Omri, Jórám, Ahazjá). Mindezeket az uralkodókat ismerjük az Ószövetségből, és mindegyikük

³³ LAMBERT: Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar.

kronológiai helyét nagyjából azonosan határozhatjuk meg a héber Biblia és az attól független szövegek alapján. Folytathatjuk a sort, de a mondanivalónk történeti részének lényege ebből is kibontakozik: a könyv történeti vázából mindaz, amit külső adat megerősít, nagyjából a helyén van. Ezért, és nem teológiai preconcepció alapján fogalmazzuk meg a véleményt, hogy ezek a könyvek történetiség szempontjából nem negligálhatóak. Tovább is mehetünk ennél az óvatos alapállásnál, mivel a történeti kutatásban nem tehetjük meg azt, hogy egy forrást félretoljunk, ha az az egyetlen forrás. Ha majd lesz jobb, pontosabb, koherensebb, emennek a hibáit, torzulásait kiszűrőbb, akkor ez a vélemény megváltozhat. Addig azonban az Ószövetség beszámolójának félretolása egy ideológiai döntés, pontosan ugyanolyan torz ideológia, mint a kritikátlan fundamentalizmus. Költői kérdésbe csomagolva a megfogalmazottak konklúzióját: az 1–2Kir adatainak alapulvétele mellett az összes, feliraton felbukkanó király sorrendiség tekintetében helyén van, tehát miért vitatnánk a többi, feliratokon nem szereplő király sorrendjének pontosságát?³⁴

A könyv gerincét a királyok uralkodása alkotja. Ez a csontváz. De valahogy úgy kell tekintenünk ezt a teológiai művet, mint Ezékiel megelevenedésről szóló látomását (Ez 37): a csontokra, miután egymáshoz illeszkedtek, hús rakódik, bőr borítja be, és végül a lehelet is megérkezik. Ekkor elevenednek meg a csontok a látomásban – és könyvünk is akkor elevenedik meg, ha a történeti vázon kibontakozó teológiai tartalom életre kel, és az olvasó belátja, hogy YHWH a történelem ura, Ő a történelemben avatkozó istenség. A szerző saját céljaihoz igazítja a hangsúlyokat, nem történeti dokumentumtárat vezet fel. Módszeréhez tartozik, hogy stilizál, integrál és rendszert láttat az események mögött.³⁵

A Királyok két könyvének magyarázata nem azonos Izrael történetének megírásával a Kr. e. 10. század közepétől a hatodik századig. A Királyok könyvének kommentárja a kánon két meghatározó darabjának teológiai értelmezése kell hogy legyen. Történeti megalapozottságúnak kell lennie, elkerülhetetlennek látszik néhány jól szerkesztett melléklet beemelése is. De fókuszában nem a történelmi rekonstrukció, hanem 47 bibliai fejezet mondanivalójának feltárása kell hogy álljon.

Bibliográfia

- ADAYEMO, T. (ed.): *Africa Bible Commentary. A One-Volume Commentary Written by 70 African Scholars*, Nairobi, Word Alive Publishers, 2006.
- BECKING, B.: The Gods, in Whom they Trusted... Assyrian Evidence for Iconic Polytheism in Ancient Israel? In Becking, B.–Dijkstra, M.–Korpel, M. C. A. et al. (ed.): *Only one God? Monotheism in Ancient Israel and the Veneration of the God-des Asherah*, Sheffield, Sheffield Academic Press, 151–63.
- BRIGHT, J.: *Jeremiah. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible Series 21), New York (NY), Doubleday Religious Publishing Group, 1965.

³⁴ BECKING: The Gods, in Whom they Trusted, 82.

³⁵ HALPERN: The First Historians (1996).

- BUNTING, H.: *Itinerarium Totius Sacrae Scripturae, or, The Travels of the Holy Patriarchs, Prophets, Judges, Kings our Saviour Christ, and his Apostles, as they are related in the Old and New Testaments. With a Description of the Townes and Places to which they Travelled, and how many English miles they stood from Jerusalem. Also a Short Treatise*, Translated by R. B. London, Adam Islip, 1636.
- CARROLL, R. P.: *Jeremiah. A Commentary* (Old Testament Library), Philadelphia (PA), Westminster Press, 1986.
- CROEGER, C. C.–EVANS, M. J. (ed.): *The IVP Women's Bible Commentary. An indispensable resource for all who want to view Scripture through different eyes*, Downers Grove (IL), InterVarsity Press, 2002.
- DEVER, W. G.: *What Did the Biblical Writers Know & When Did They Know It? What Archeology Can Tell Us about the Reality of Ancient Israel*, Grand Rapids (MI) – Cambridge (U.K.), William B. Eerdmans Publishing Company, 2001.
- DEVER, W. G.: Histories and Non-Histories of Ancient Israel. The Question of the United Monarchy, in Day, J. (ed.): *In Search of Pre-Exilic Israel* (JSOTSup 406), London, T & T Clark International, 2004, 65–94.
- FINKELSTEIN, I.–SILBERMAN, N. A.: *Temple and Dynasty: Hezekiah, the Remaking of Judah and the Rise of the Pan-Israelite Ideology* (JSOT 30), 2006, 259–85.
- HALPERN, B.: *The First Historians. The Hebrew Bible and History*, University Park (PA), The Pennsylvania State Press, 1996.
- HANSON, P. D.: *Isaiah 40–66* (Interpretation. A Bible Commentary for Teaching and Preaching), Louisville (KY), Westminster John Knox Press, 1995.
- HODOSSY-TAKÁCS, E.: Mikor az ezüstöt semmibe sem nézték..., in Kun, M.–Morvai, J. (szerk.): *Tanulmánykötet az 50 éves Marjovszky Tibor tiszteletére*, Budapest, B&V Bt., 2003, 235–247.
- HODOSSY-TAKÁCS, E.: *Móáb. Egy vaskori nép Izrael szomszédjában* (Kréne 9), Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2008.
- HODOSSY-TAKÁCS, E.: Vaskori királyságok a Jordántól keletre: Ammón, Móáb, Edóm, in Kőszeghy, M.: *Föld alatti Izrael. Az Ószövetség világának anyagi kultúrája* (A Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola Bibliatudományi Tanszékének Kiadványai 12), Budapest, Sapientia Főiskola – LHarmattan, 2014, 295–331.
- HOLLADAY, J. S.: The Kingdoms of Israel and Judah: Political and Economic Centralization in the Iron IIA-B (Ca. 1000–750 BCE), in Levy, T. E. (ed.) *Archaeology of Society in the Holy Land*. Leicester, Leicester University, 1995, 368–398.
- KARASSZON, I.: *Izrael története. A kezdetektől Bar-Kochbáig* (Kréne 10), Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2010.
- KONKEL, A. H.: *1 & 2 Kings* (The NIV Application Commentary), Grand Rapids (MI), Zondervan, 2006.
- LAMBERT, W. G.: Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar, in Day, J. (ed.): *In Search of Pre-Exilic Israel* (JSOTSup 406), London, T & T Clark International, 2004, 352–365.
- LUNDBOM, J. R.: *Jeremiah 1–20. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible Series 21A), New York (NY), Doubleday Religious Publishing Group, 1999.

- LUNDBOM, J. R.: *Jeremiah 21–36. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible Series 21B), New York (NY), Doubleday Religious Publishing Group, 2004.
- LUNDBOM, J. R.: *Jeremiah 37–52. A New Translation with Introduction and Commentary* (Anchor Bible Series 21C), New York (NY), Doubleday Religious Publishing Group, 2004.
- NELSON, R. D.: *Joshua. A Commentary* (Old Testament Library), Louisville (KY), Westminster John Knox Press, 1997.
- NELSON, R. D.: *Deuteronomy. A Commentary* (Old Testament Library), Louisville (KY), Westminster John Knox Press, 2002.
- NEWSOM, C. A.–RINGE, S. H.–LAPSLEY, J. E. (ed.): *Women's Bible Commentary*, Louisville (KY), Westminster John Knox Press, 1992.
- RAABE, P. R.: *Obadiah. A New Translation with Introduction, Commentary, and Interpretation* (Anchor Bible Series 24D, Anchor Yale Bible Commentary), New York (NY), Doubleday Religious Publishing Group, 1996.
- TUBB, J. N.: *Canaanites* (Peoples of the Past Series 2), London, University of Oklahoma Press – British Museum Press, 1998.
- VAUX, R. DE: *Ancient Israel. Its Life and Institutions* (Eredeti címe: Les Institutions de l'Ancien Testament, 1958–1960), Grand Rapids (MI), William B. Eerdmans Publishing Company, 1997.
- YOUNGER, K. L., Jr.: 'Haza'el, Son of a Nobody'. Some Reflections in Light of Recent Study, in Bienkowski, P.–Mee, C.–Slater, E. (ed.): *Writing and Ancient Near Eastern Society. Papers in Honour of Alan R. Millard* (Library of Hebrew Bible/Old Testament Studies 426), New York–London, T & T Clark International – Continuum, 2005, 245–270.

A Barth-tanítvány, Torrance eszkatológiai felfogása

ABSTRACT

Barth took revelation as the basis for theology to distinguish the world of God from God and with this he liberated theology from philosophy, giving back the authority to the Scripture. He rejected natural theology in order to avoid a dualist approach. Torrance recognized that what Barth did in theology was similar to what Einstein did in physics. Both of them rejected dualism at the same age in two different territories of the experience of human beings. But Einstein did not reject totally the approach of Newton but limited the Newtonian physics framework. The higher knowledge does not wipe out the lower but limits it. Therefore, Torrance did not reject natural theology and stood up for the dialogue between science and theology without blurring the boundaries. Natural theology is valid inside a more general theology which can give its framework. Torrance, who was a pupil of Barth, stated that geometry without physics and natural theology without revealed theology both only are empty tautological system. The transcendent element in the science of nature is not identified with God, but it cries aloud for God if only because the immanent rationality in nature does not provide us with any explanation of itself. The truth of God cannot be demonstrated from another ground or from lesser truths for He is the ultimate ground. Knowledge of the ultimate rationality of God is reached at the point where our human reason becomes enlightened from beyond the limits of created rationality and where an infinite extension of intelligibility beyond ourselves is disclosed.

Bevezető gondolatok

A mikor értelmével az ember a jövő felé fordul és kérdéseket tesz fel, legyek ezek akár teológiai, akár természettudományos jellegűek, egyúttal a saját jövője iránt is érdeklődik, saját sorsára keresi a megnyugtató választ. A jövőképzetünk mindig egy fiktív valóság, csak jelenünknek a része, olyan potenciális elképzelés, amely nem mond ellent a már megtapasztalt valóságnak vagy ismeretelméleti struktúráknak, továbbá összhangban áll belső logikánk követelményeivel. Valahol mélyen legbelül vágyunk a harmóniára, az átláthatóságra, az egyszerűsége, mely nem zárja ki az összetettséget, és nem fogadunk el olyan képzeteket, gondolatokat, amelyek megsértik, megtörik belső békességünket, mely szerint a mennyei és a földi szféra önmagában és együtt is egységes, egybehangolt. Egy új felismerés, egy új elmélet, egy új gondolat, mely elemi erővel tör be kialakult világképünkbe, csak akkor válik igazán a miénkké, amikor úgy épül be gondolatvilágunkba, hogy abban újra minden mindennel összeillik, és ha vannak is kérdéseink, nincs benne olyan terület, amely zavarná ezt a nyugodt konszonzanciát.

A felvilágosodás óta egészen a mai szekuláris társadalmunkig nem magától értetődő az, hogy a válaszokat honnan kapjuk, miből merítjük, egyáltalán mihez vagy kihez intézzük kérdéseinket. Különös jelentőségű ez akkor, amikor az ember saját

vagy épp a világ sorsa felől érdeklődik. A jövő kérdése nemcsak az elkövetkező dolgok miatt fontos, nemcsak azért, hogy a jelen döntései hogyan határozzák meg azt a világot, amelyben élni fogunk, hanem önmagunk miatt is: a jövő felől is szemlélhetem önmagam. Az ember életének értelme, feladata, küzdelmeinek és kudarcainak „miértjei” mind ott lehetnek egy jövőbeni célban. Ez nem idegen, nem is új gondolat, legtöbbször magunkat a jövő felől értelmezzük, még ha ez a jövő a jelenben van is. Összesítjük tapasztalatainkat, kiértékeljük tetteinket, azoknak következményeit, és a jelenben vonunk le konzekvenciát arról, amit már átélünk. Egészen más válaszok születnek így, mint azokban a helyzetekben, amelyekből a válasz létrejön. Önéletrajzíróknál figyeltem meg, hogy azt a múltat, amit átéltek, milyen részletességgel és pontosan le tudják írni, ugyanakkor az írás pillanatában újraértelmezik saját magukat azokban a helyzetekben, amelyekben részük volt. Legtöbbször nem az akkori énjük felől értelmezik magukat, hanem onnan, akivé éppen azoknak az eseményeknek a hatására lettek. Bármennyire is közel tudják hozni hozzám gyermeki, ifjúkori világukat, végső soron, akit megismerek, az az a személy, aki idősként összefoglalja életútját. Ami pedig igazán megragadható, nem azok a pillanatok, amelyekben éltek, hanem azoknak lélekformáló következményei: hogyan lettem azzá, aki ma vagyok, és ennek függvényében mit gondolok arról, ki voltam. A múlt objektív reprezentálása lehetetlen.

Ezért is igaz az, amikor a jövő felé fordul tekintetünk, hogy benne önmagunkat is keressük, meg is találunk valamilyen idealizált képet, kivé kell lennünk, és jelenünk ezáltal is formálódik. Bízunk abban, hogy ha megtaláljuk a választ arra, mi az emberiség végső sorsa, saját magunkat találjuk meg egy olyan pozitív nyitott válaszban, mely erőt ad ahhoz, hogy akarjunk és megpróbáljunk valóban azzá válni. Ugyanakkor mindaz, amit ma a jövőről gondolunk, azt ma gondoljuk a jövőről, és holnap talán más válaszaink lesznek.

E tanulmányunkban keresni fogjuk, s remélhetőleg látjuk is majd, hogyan érvényesül a múlt-jelen-jövő említett dimenziója a 20. század két nagy református teológusának eszkatológiai szemléletében. Thomas F. Torrance életművének talán legkiemelkedőbb pontja az, amit a tudományos világ és a teológia tiszta kapcsolataért tett. A természettudomány és a teológia világa egyaránt nyitottak, és ebből a szempontból Torrance a kettő interdiszciplináris viszonyát komolyan átgondolta. Mindezt anélkül tette, hogy feloldaná egyiket a másikban, vagy túlságosan szétválasztaná a két tudományterületet egymástól. Mindkettő területét és módszerét tiszteletben tartva igyekezett érthetővé tenni egyiket a másik számára. Hogy ezt jobban ki tudjuk emelni, munkásságát az ő mesterének, Barthnak a hatásában vizsgáljuk. Írásai, gondolatköre, világlátása a mai kor embere számára is tanulsággul szolgál, eligazítást adnak.

Barth tanítványa

Karl Barth dogmatikája több szempontból is nagy hatással volt Torrance teológiájára, ami befolyásolta az ő gondolkodását. Jelentősége abban is megmutatkozik, hogy máig érezteti hatását. Torrance Barth tanítványa volt, jó kapcsolat volt között-

tük, de ez nem jelentette azt, hogy bizonyos mértékben Torrance ne élt volna építő kritikával Barth álláspontját illetően. Amit tett, az egy jobbító szándékú irányváltás, nem visszafordulás vagy elutasítás, hanem csiszolás, mélyebbre ásás. Lényegében továbbfejlesztve pontosította Barth nézetét, nem kikerülte, hanem túlhaladt rajta.

Barth kijelentésteológiája

Barth kijelentésteológiájában az Isten megismerhetőségének kérdése csakis kizárólag a kijelentés felől értelmezhető. A kijelentés abban áll, hogy Isten tárgyul adja önmagát nekünk. Isten megismerése hitismeret. Isten szent, nem lehet besorolni a mi világunk dolgai közé, az ember saját erejéből nem képes eljutni hozzá, nincs út, csak fentről lefelé. Mi csak úgy ismerhetjük meg, ha Ő ismerteti meg magát velünk: Istent csak Isten által lehet megismerni. Isten ismerete Jézus Krisztusban egészen konkrét ismeret, amely az Ő tetteiben mutatkozik meg előttünk: Istent csak a kegyelem által lehet megismerni. Az elsődleges istenismeret az, amely Istenen belül valósul meg, a miénk csak a kegyelmen alapuló másodlagos ismeret, amely alkalmazkodás a mi megismerőképességünkhöz. Isten megismeréséhez hozzátartozik az ember készsége is, de az ember készsége is Istentől van. Vagyis Isten megismerése végső soron Isten műve.¹ Mivel az Istennel való közösséget csak Isten hozhatja létre, Isten és ember között ott van az Isten elrejtettsége. A mi szemléletünk, fogalmaink, felfogásunk csak bálványképeket hozhat létre: amit felfogunk, az egy Istentől különböző valóság. A hitben látjuk meg, hogy istenismeretünk Isten elrejtettségének megismerésével kezdődik.²

Isten felfoghatatlansága, megfoghatatlansága, dogmatikai kifejezéssel élve inkomprehenzibilitása a régi protestáns dogmatika szerint is Istennek az a tulajdonsága, amellyel kezdődik az istenismeret. *Deus absconditus* és *Deus relevatus* egyszerre. Ez nem filozófiai megállapítás, hanem a kijelentésen alapuló hittétel. Ez nem jelenti azt, hogy nincs igazi istenismeret, hogy fel kellene adnunk Isten szemlélését és a róla való beszédet, hanem csupán azt, hogy az emberi ismeret nem kerülhet a kijelentés fölé.³

A kijelentésteológia és a természeti teológia viszonya

Barth teológiájának alapjául a kijelentést tette. A természetet és a kegyelmet egymást kizáró fogalmakként állította szembe egymással. Torrance, bár Barth tanítványa volt, nem értett egyet minden tekintetben ezzel az elhidegüléssel és teljes elutasítással, többek között azért sem, mert felfedezett egy különösen jelentős párhuzamot a kor teológiai és természettudományos paradigmaváltásában. Barth a természeti teológiát egészében mellőzte, amikor annak *praebula fidei* státuszát elutasította. Vagyis elvetette azt a korábbi nézetet, mely szerint egyáltalán létezne egy valamilyenfajta megismerés, amely a hit aktusát megelőzi és lehetővé teszi. A természettudomány területén ebben az időben Albert Einstein visszautasította a newtoni dualista felfogást a matematikai tér, idő és testek mozgása között. Az

1 GERÉB: Barth Károly dogmatikája, 201–212.

2 GERÉB: Barth Károly dogmatikája, 227.

3 GERÉB: Barth Károly dogmatikája, 227–229.

észrevétel röviden úgy foglalható össze, hogy az emberi tapasztalat két különböző területén ugyanabban az időben Barth és Einstein ugyanazt fogalmazták meg: vizszoautasították a dualista szemléletmódot. Torrance ezt a megfigyelését elmondta Barthnak, amikor tíz év eltelte után 1968 nyarának végén újra találkoztak egymással. Ez volt az utolsó találkozásuk. Beszélgetésükben izgalmas eszmecserét folytattak többek között a természeti teológia problémájáról is. Torrance véleménye tehát az volt, hogy amit Barth tett a természeti teológiával, hasonló ahhoz, amit Einstein tett a newtoni mechanikával, egy nagyon lényeges különbséggel. Nem zárta ki a rendszerből, hanem megkereste annak érvényes helyét. Torrance visszaemlékezése szerint ezzel Barth teljesen egyetértett, és a következőt válaszolta: „Bizonyára vak voltam, hogy nem láttam meg előbb ezt az analógiát.”⁴ A fontos különbség, amit Torrance Barth tudomására is hozott, az az, hogy Einstein a newtoni dualizmust nem vetette el teljesen, a geometriát nem választotta el a megtapasztalástól, hanem átalakította azt, és így ismeretelméleti struktúrává vált a fizikán belül. Torrance ezért azt javasolta, hogy hasonlóan a természeti teológia, annak kategorikus vizszoautasítása helyett átalakított formában része kell legyen Istenről való tudásunk ismeretelméleti struktúrájának.⁵ Barth december 10-én, néhány hónapos betegséget követően meghalt. Ezt a beszélgetést és ennek esetleges konzekvenciáit ezért nem ismerhettük meg az ő elmondásában. A történet hitelességét a Barth és Torrance között évtizedeken át fennálló baráti jó viszony megerősíti.

Torrance egy másik jó barátja és kortársa, a brit–magyar tudós Polányi Mihály mutatott rá arra, hogy a magasabb szintű ismeret nem helyezi hatályon kívül az alacsonyabb szintű ismeretet, hanem behatárolja annak érvényességi területét. A magasabb szintű ismeret nem az alacsonyabb szintű ismeretből jön létre logikus következtetés útján, hanem az ember intuitív képessége alapján.⁶ Ezt a szemléletmódot érdemes elsajátítani és alkalmazni a teológia területén is, vagyis amikor egy nagyobb összefüggésű teológiai hittélt fogalmazunk meg a dogmatikán belül, a régi hitvallásainkat nem félreseperni kell, hanem megtalálni azok érvényességi körét. Ez nagyon jól működik manapság a természettudomány területén, Gaál Botond pedig nagyon sokat tett azért, hogy ezt a szemléletmódot átvéve a tudományok területéről a teológiában is tudjuk hasznosítani. Az Isten megismerésének kérdésénél ez azt jelenti, hogy a természettudomány és a hittudomány bár autonóm területek, teljesen mégsem lehet a kettőt szétválasztani egymástól, nem szabad kijátszani a két tudományterületet egymás ellen. A magasabb szintű ismeret felől az alacsonyabb szintű ismeret behatárolása pedig megóv a két terület túlzott összemosásától. Az Isten megismerésének így valóban van egy természeti módja, amelyet tanítunk is a konfirmációra való felkészítő alkalmakon, amelyet az általános kijelentésnek nevezünk. A különös kijelentés, a Szentírás, a testté lett és a hirdetett ige az a magasabb szintű ismeretelméleti struktúra, amely felől nézve meg tudjuk állapítani az általános kijelentés érvényességi határait. *Ebben az értelemben az általános kijelentés a speciális, amely csak bizonyos keretek között tekinthető*

4 Az eredeti idézet szó szerint: „I must have been a blind henn otto have seen that analogy before.”

5 TORRANCE: *Space, Time and Resurrection*, ix–xi.

6 GAÁL: *A zárt világ felnyitása*, 120.

értékesnek, és a különös kijelentés az általánosabb, bővebb ismeretelmélet, amelyen belül az általános kijelentés, vagyis a természeti teológia elhelyezkedik, illetve bizonyos feltételek mellett érvényes.

Barth és Torrance eszkatológiai felfogása

Barth a véget nem önmagában szemléli, hanem kezdődő és befejeződő időről beszél az ember életére vonatkozóan. Vagyis a nemlét fogalma titokként tárul szemünk elé, akár a múlt, akár a jövő felé nézünk. A vég utáni nemlét kérdése természetszerűleg azért is foglalkoztat jobban bennünket, mert efelé tartunk, míg a kezdet előttit már elhagytuk, mögöttünk van. Nem pusztán az idő folyása, hanem még inkább a véges emberi lét kényszerít minket arra, hogy feltegyük a kérdést: hova megyünk, merre tartunk, mi lesz velünk?

Torrance nem a jövőbeni nemlét felől szemléli az eszkatológiát és teszi fel a kérdéseket, hanem a feltámadást veszi alapul és ennek fényében közelíti meg az ember jövőjének mély titkát. Itt nem kap teret a lét-nemlét egzisztenciális ellentét-pár dilemmája, hanem egy minőségileg másfajta közösségi élet jut szóhoz, amelyet a feltámadás tesz lehetővé. Ez a feltámadás pedig Krisztus feltámadásában gyökerezik. Ezért Torrance még Barthenál is krisztocentrikusabb ebben a kérdésben, amikor az eszkatológia alapját Krisztusban határozza meg. Az eszkatológia, amely a jövő tudománya, Krisztusban gyökerezik, így nekünk Krisztus felől kell néznünk, onnan kell értelmeznünk a jelenünket.

Természettudomány és hittudomány

A természettudomány és a hittudomány célja is a megismerés, a megismerés tárgyában azonban különböznek, ezért vizsgálati módszerük is más. A tudomány a világot, a teológia az Istent és kijelentését kívánja megismerni. Az, hogy érdeklődésük középpontja különbözik és a „hogyan” kérdésre is más feleletet adnak, még nem jelenti azt, hogy ellentét lenne a két terület között, vagy ne lennének kapcsolódási pontjaik. Istenről való ismeretünk forrása és kiindulópontja nem maga a világ, hanem maga a megismerés tárgya. Ugyanakkor a teremtettség mindenfajta Isten dicsőségéről és bölcsességéről beszél (Zsolt 8). Torrance az a 20. századi teológus, aki helyére tette a természeti teológia nélkülözhetetlen szerepét, anélkül hogy túlbecsülte volna.

Istenről való ismeretünk

Istent csakis a vele való kapcsolatban, egyfajta érthető közösségen keresztül ismerjük meg. Ez azt jelenti, hogy az Istenről való ismeretben a hit személyes jellemzői sokkal intenzívebbek, mint a fizikai világról való tudományunk.⁸ Mi magunk a világmindenség részei vagyunk. Isten megismerhetővé teszi magát a vele való kapcsolaton keresztül. Minden arra való kísérlet, hogy kifejtse az Istenről való ismeret

7 GERÉB: Barth Károly dogmatikája, 443–444.

8 TORRANCE: Christian Theology and Scientific Culture, 71–72.

retet, a tér és az idő struktúráján kívülről jön, szükségszerűen és lényegében nem racionális kijelentés, mert nem az emberi értelem terméke. Nem vagyunk képesek megismerni Istent eltekintve attól a módtól, ahogyan a világgal interakcióba lép. Ez azt is jelenti, hogy úgy írjuk le a róla szerzett ismeretet, ahogyan Ő jelenti ki magát nekünk, annak ellenére, hogy végtelenül felülmúlja ezt a világot.⁹

A megismerhetőség korlátai

A teológiai dogmatika nem egy lezárt, logikailag levezethető rendszerezett ismeret, hanem nyitott tudomány, olyan logika által vezérelve, mely meghaladja emberi értelmünket. A rendszeres teológia mindig nyitott a magasabb ismeret felé, és ahogyan a természettudomány, úgy a teológia sem állítja magáról, hogy a végső igazság ismerője lenne. A természettudományhoz hasonlóan a teológiának is szüksége van arra, hogy megállapításait újraértelmezzük, kiegészítsük és bővítsük. A teológia művelése mindezt magában hordozza.¹⁰

A dogmatika nem engedheti meg magának azt, hogy más tudomány az ő területén dolgozzon, válaszait elvitassa vagy más logika mentén megerősítse. Torrance megállapítja, hogy ez egy rossz dogmatizálás lenne, amely jelen volt korábban, és nemritkán a dogmatikára való befolyás a szcientizmus és a filozófiai empirizmus felől érkezett. A tudásnak azonban nincs két módja, egy tudományos és egy teológiai út. Mivel az ismeretnek egy alapvető módja van, nem lehet a tudományt és a teológiát szembeállítani egymással, sem a társadalomtudományt és a hit-tudományt ellentétbe hozni. Ezért Torrance a tudomány szót nem korlátozza a természettudományra, és a természettudományt sem korlátozza csupán a fizika területére. A tudomány Torrance értelmezésében: *racionális tevékenység alapvető módjainak kritikai és szabályozott kiterjesztése egy pozitív tudás szemléletével*. A teológiát is tudománynak nevezi és tekinti, melynek, mint minden tudománynak, vannak kritériumai. A legjelentősebb kritérium a kritikai szemlélet.¹¹ A természettudomány és a humán tudományok korlátok között működnek, olyan immanens kereteken belül, amelyek a mindenségben találhatóak meg. Ilyen határ például a fény maximális sebessége vagy a hőmérséklet abszolút nulla foka. A természettudomány az immanens racionalitás segítségével ad számot önmagáról, de nem feladata a transzcendens dolgok keresése. Az Isten transzcendens racionalitása viszont a végső racionalitás, és csak ez képes önmaga megmagyarázására is. Ha Isten valóban Isten, akkor abszolút elsőbbségével velünk szemben áll. Az Isten igazságát nem lehet bizonyítani másik területről vagy akár kevesebb igazságokkal, mert Ő a végső fórum. Az immanens racionalitás nem tudja elérni a transzcendens racionalitást. Az Isten végső racionalitásáról való tudomány akkor születik meg, amikor az emberi értelem megvilágosodik a teremtetten racionalitás határain túlról, amikor a rajtunk túli végtelen megnyilvánul a kinyilatkoztatásban.¹²

⁹ TORRANCE: *Reality and Scientific Theology*, 36.

¹⁰ TORRANCE: *God and Rationality*, 90.

¹¹ TORRANCE: *God and Rationality*, 91–92.

¹² TORRANCE: *God and Rationality*, 95–97.

A kegyelmi kiválasztás mikéntje

Az előzőekben vizsgáltuk az Isten megismerésének módját. De vajon mit is jelent ismerni az Istent, hogyan ragadhatnánk meg ezt a „fogalmat”? Mit takar, intellektuális tudást, érzelmi kötődést, egyfajta viszonyrendszert, amely etikai aspektusokban jelenik meg? Mindezeket együtt és még valami többet? Mindannyian érezzük, tudjuk, hogy az Isten olyan felfoghatatlanul hatalmas, hogy nem tudjuk megragadni, mégsem mondjuk azt, hogy ne ismernénk Őt. Ha valamivel ki tudjuk fejezni ezt az „ismeretet”, amely egyszerre érzelmi és értelmi, mégis mindkettőnél több, akkor az a *hit* szavunk, amely nem az elvakultságot, hanem a bizonyosság jelentését hordozza magában. Az Istenben „hinni” és Őt „ismerni”, ha nem is teljesen egyező fogalmak, nemcsak feltételezik, de átjárják egymást. Ha hiszünk benne, akkor ismerjük is, ha ismerjük, akkor hiszünk is benne.

A predestináció kérdése

Torrance úgy látja, hogy amikor az ige az új emberről és az új teremtésről szól, gyakran ellentétbe kerülnek a világ és annak folyamatai. Így Kálvin lényegében a hitet szembeállítja a jelen „titokzatos” országával, a bennünket körülvevő világgal, melyet sokak szerint az állandóság és az időtlenség jellemez. A megigazulásról és a sákramentumokról szóló tanítások lényegében reflektálnak a két terület közötti feszültségre, de kétségkívül félreértik azok,¹³ akik érzéketlenek az eszkatológia iránt, vagy nem elég bátrak ahhoz, hogy úgy tekintsenek az eszkatológiára, mint ami a hit alapja. Amikor az eszkatológiát a történelemtől elvonatkoztatjuk, akkor nem a cselekvés logikája (isteni beavatkozás), hanem az eszmék logikája (determinizmus) válik meghatározóvá. Ez igen nyilvánvaló Kálvin rendszeres teológiai munkájában, ahol az Isten országa túlságosan az Ő teljes szuverenitása felől értelmezendő, és a kiválasztás kérdése pedig a predestinációban oldódik meg, amely az időn kívül már eldöntetett, ahelyett hogy az időben lenne jelen mint az örökkévalóságnak egy jelenbeli folyamata.¹⁴

Kálvin abból a tényből indul ki, hogy Isten mindent tud, tehát azt is tudja, ki fog üdvözülni és ki nem. Ez a tudás független a világban lezajló folyamatoktól, még a világ idejétől is, vagyis a világ kezdete „előtt” vagy pontosabban azon kívül lényegében már eldöntötte, hogy ki marad meg a hitben. Ez a nézet nem állhatta meg a helyét, mert azt sugallta, mintha Isten egyeseket eleve a kárhozatra választana ki, pedig Ő azt akarja, hogy mindenki megtérjen hozzá és üdvözüljön. Ezért Barth nem Isten mindentudó tulajdonságából, hanem a kiválasztás kérdéséből indul ki. Isten az egyes embert kiválasztja, de nem önmagában teszi ezt, hanem Jézus Krisztuson keresztül. Isten Jézus Krisztusban választja ki az embert. Az ítélet nem a világ végén, hanem a kereszten történik meg, értünk, helyettünk és miattunk. Ez mélyen krisztológiai gyökerű gondolkodás. Veszélye azonban abban rejlik, hogy

¹³ Torrance az ellenreformációt hozza fel példának, amelyben ez a félreértelmezés vagy meg nem értés kifejezetten megmutatkozott. A katolikusok nem értették meg a reformatori gondolkodást a sákramentumokról és a megigazulásról, mert az egyház és állam kapcsolatát nem tudták az eszkatológia felől értelmezni.

¹⁴ TORRANCE: *The Modern Eschatological Debate* I., 47–48.

azt sejteti, mindenki üdvösségre jut. Bonhoeffer éppen ez ellen lép fel, hogy ne tegyük olcsóvá a kegyelmet, mert Krisztus-kapcsolat nélkül nem beszélhetünk hitről, nem beszélhetünk üdvösségről sem. Nincs bűnbánat nélküli bűnbocsánat, nincs megtérés nélküli kegyelem.

Torrance a műveiben nem fejt ki nyíltan, inkább implicit módon ír a kegyelmi kiválasztás kérdéséről az üdvösség kapcsán. Nem keveri az üdvösség kérdéséhez Isten mindentudását, mert az még nem döntés az ember mellett vagy ellen. Nem is kezeli az üdvösség tényét determinisztikusan, mint ami automatikusan járna azoknak, akik Krisztussal közösségre lépnek. Nem vonatkoztatja azt el teljesen az embertől, mert nem az emberen kívüli döntésről van szó, de nem is tulajdonítja azt az ember cselekvésének. Az üdvösséget is, ahogyan a hitet is, Isten adja, de nem a világon és az időn kívül, hanem a világ idői síkjában teszi ezt. Ezáltal emberközelivé teszi az üdvösségre jutás kérdését, ami nem az ember feletti döntés, hanem amely mélyen az emberhez köthető folyamat, az Istennel való közösség kapcsolati dimenziója. Az ember semmit nem képes tenni az üdvössége elnyerésének érdekében, nem tudja megváltani saját magát, de ettől még az embernek köze van a saját üdvösségéhez, az nem egy rajta kívül álló esemény. A reformatori tanítás itt nyer igazán teret: Krisztus drága vérében, ingyen kegyelemből, hit által. Mindhárom aspektus egyaránt fontos, egyiket sem lehet mellőzni vagy túlhangsúlyozni, mégsem az üdvösség kritériumaként definiáljuk őket. Ezáltal nem mondunk többet, az eszkatológia üdvösségtitkát nem leplezzük le, nem állítjuk sem azt, hogy egyesek biztosan elbuknak, sem pedig azt, hogy mindenki biztosan üdvösségre jut. Természetesen ez utóbbiban lehet és kell reménykedni, de az egyház feladata nem abban áll, hogy ezt tételként hangoztatva elaltassa a hitet, nem is abban, hogy negatív és torz istenképpel félelmet keltsen az emberekben a kárhozat kapcsán, hanem abban, hogy megtérésre hívjon, az Istennel való személyes és mély kapcsolat megélésére.

Az „isteni beavatkozás” továbbgondolása

Torrance kegyelmi kiválasztásteológiája ezért kissé eltér Barth gondolataitól, aki a kiválasztás kérdésénél egyedül Krisztus kereszthalálára tekint. Természetesen ez önmagában véve nem baj, hiszen a kiválasztás valóban Krisztusban történik meg, a keresztyén ember kiválasztása a kereszttel és Krisztusban megy végbe. A problémát inkább az jelenti, hogy ez ugyanúgy „determinisztikusnak” tűnik, mint Kálvin elképzelése. Ugyanis annak ellenére, hogy Krisztus az időben jelent meg számunkra és maga a kereszthalál is ebben a világban, ebben az emberi dimenzióban, történelmünk részeként ment végbe, a kiválasztás kérdése mégis kikerül ebből az idői tartományból. Bár megkímél az „Isten egyeseket az örök halálra szán” téveszmétől, mert a kiválasztás és az elvettetés is Krisztusban történik meg, s így látszólag a kegyelem kisebb hangsúlyt kap. A kegyelem beszűkítése helyett Barth túlságosan általánosítja a kegyelmet, és rejtetten olcsóvá teszi azt. Torrance értelmezését továbbgondolva az sem hagy helyet az emberi cselekvésnek a kegyelem tükrében, de a determinisztikus, eleve elrendelés képzetét törli a kegyelem témájából, és visszahelyezi azt az idői síkba, ettől lesz dinamikus. Nem pontszerű döntésről, hanem folyamatában megvalósuló kegyelemről van szó. Mélyen biblikus

gondolat ez, mert az ember életében a kegyelem, a kegyelmi kiválasztás, a keresztség egyszerű és megismételhetetlen eseménye és az Istennel való kapcsolat, a hitben járás és a megszentelődés folyamatban megy végbe. Maga a keresztség pontszerű eseménye is folyamattá minősül az ember Istennel való kapcsolatában, amely nélkül elképzelhetetlen kegyelemről beszélni. „Ha valaki énutánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye fel napenként a keresztyét, és kövessen engem” (Lk 9,23). A keresztség felvétele a Krisztus melletti elköteleződés nyilvános felvállalása, mely nem egyszer történik meg, hanem folyamatos az ember életében. Ebben a követésben teljeseedik be a kegyelmi kiválasztás. Ezt a képet gyönyörűen adja vissza János evangéliuma: „Mi pedig valamennyien az ő teljességéből kaptunk kegyelmet kegyelemre” (Jn 1,16). Itt a *kegyelmet kegyelemre* kifejezés leginkább úgy képzelhető el, ahogyan a tenger hullámai egymásba folynak. A reformátori gondolat szerint a kegyelem hit által lesz a miénk. Kegyelemből élni azt jelenti: hitből élni. A kegyelem nem automatikus, nem általános, hanem személyes, Istennel köt össze.

Különösen fontos hangsúlyozni ezt a dinamikusságot napjainkban, amikor sem a teológiai, sem a természettudományos gondolkodás nem képes megszabadulni a determinisztikus értelmezésektől. A teológia nemcsak a kegyelmi kiválasztás kérdésénél veszít sokat, hanem alapvetően Isten értelmezésében. Mert ezáltal magát Istent is olyannak képzei el, aki eleve leteszi a voksát az ember mellett – az időn kívül, függetlenül az embertől –, ahelyett, hogy azt hangsúlyozná, hogy a keresztség által, Krisztusban az Isten folyamatosan és végig az ember mellett áll – mégpedig az időben, az emberhez kötődve.

A kegyelmi kiválasztásban nemcsak az egyén helyzete a fontos, hanem a Krisztushoz tartozók testvéri közössége, az egyház egésze is. A kiválasztás nemcsak egyéni, hanem közösségi jellemzőjét is fontos hangsúlyozni. Torrance ekkleziológiája azért nyer eszkatologikus hangsúlyt, mert a kegyelmi kiválasztást *nem Isten eleve elrendelt döntéseként* értelmezi Krisztus mellőzésével, akin keresztül kegyelemben részesülhetünk, hanem *Isten szeretetből történő beavatkozásaként* az ember életébe Krisztus által.

Így gondolva a kegyelmi kiválasztásra, Krisztus áldozathalálára és feltámadására, a kegyelem továbbra is csak Istentől függ egyedül, abban az embernek semmi érdeme nincs és nem is lehet, az ember nem képes megváltani saját magát, sem előmozdítani a megváltás folyamatát. Nem keverve ide Isten mindentudását arról, hogy ki hisz vagy nem hisz benne, azokat részesíti kegyelmében, akik hitből élnek, akik hálával elfogadják Krisztus áldozatát. A kapcsolat két személy között mindig két személytől függ. Ezt a kapcsolatot azonban a bűn miatt ebben a világban a magunk részéről képtelenek vagyunk megtartani, fenntartani, még akkor sem, ha egyébként hitben elkötelezzük magunkat a kapcsolat mellett. Ezt az elköteleződést nézi Krisztus akkor, amikor nekünk életet ajándékozik, amikor az utolsó ítéletkor kegyelmében részesíti az övéit. A kegyelmét azonban már most érezzük, amikor megigazult bűnösökként részesei lehetünk a csodának: az Istennel való közösséget élhetjük át már itt és most. A bűn miatt azonban hitünket is elvesztettük, mert az Istentől eltávolodott ember úgy érzi, elhagyta őt az Isten, noha jóllehet, mi hagytuk el Őt. A hit is Isten ajándéka, melyben megmutatja önmagát nekünk, hogy Ő megmenteni akar bennünket. Az ember felelőssége ezért nem a törvény megtar-

tása, hanem az Isten ajándékának, a hitnek az elfogadása. A hitben élés vagy nem élés: ez az ember döntése, és míg a földi élet tart, ennek a felkínálása történik meg az Isten részéről, azaz a jövőnk felől. Folyamatosan közli velünk kegyelmét, amit hitben tudunk elfogadni. Az egyháznak pedig ezt a hitet kell hirdetnie.

Felhasznált irodalom

- GAÁL, B.: *A zárt világ felnyitása*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem Hatvani István Kutatóközpont, 2007.
- GERÉB, P.: *Barth Károly dogmatikája*, Kolozsvár, Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontja, 2006.
- MACLEAN, S. S.: *Resurrection, Apocalypse, and the Kingdom of Christ. The Eschatology of Thomas F. Torrance*, Princeton, Eugene, OR: Pickwick Publications, 2012.
- TORRANCE, TH. F.: *Christian Theology and Scientific Culture*, New York, Oxford University Press, 1981.
- TORRANCE, TH. F.: *God and Rationality*, London, Oxford University Press, 1971.
- TORRANCE, TH. F.: *Reality and Scientific Theology*, Edinburgh, Scottish Academic Press, 1985.
- TORRANCE, TH. F.: *Space, Time and Resurrection*, MPG Books, Bodmin, 1998.
- TORRANCE, TH. F.: The Modern Eschatological Debate I., in *The Evangelical Quarterly* 25/1 (1953), 45–54.
- TORRANCE, TH. F.: The Modern Eschatological Debate II., in *The Evangelical Quarterly* 25/1 (1953), 94–106.
- TORRANCE, TH. F.: The Modern Eschatological Debate IV., in *The Evangelical Quarterly* 25/1 (1953), 224–232.
- ZÁHRNT, H.: *Az istenkérdés. Protestáns teológia a 20. században*, Budapest, 1997.

KÖSZÖNETMONDÁS

Kultusz, közösség, köszönet

Igen tisztelt Ünnepi Egyetemi Doktoravató Közgyűlés!
Főtiszteltű Rektor Úr, Elnök Úr, Professzor és Tanár Urak!
Tisztelt újonnan avatott Teológiai Doktor Kollégák!
Tisztelt Kollégák!
Ünneplő Gyülekezet!

Isten iránti alázatra intő hálaadással szólok most a Debreceni Református Hit-tudományi Egyetem ünnepi egyetemi közgyűléséhez, amikor a 100 évvel ezelőtti egyetemalapítás évében, valamint az e helyen különösen kézzelfogható, megtapasztható egyetemes keresztyén és magyar református hit, tudomány és művelődés folytatólagosságának jegyében elkötelező kitüntetésként vehettem át habilitált doktori okleveletem. Ami olybá tűnik számomra, mint a hihetetlenül nagy Illés égből leesett és hátrahagyott palástja (vö. 2Kir 2), amely tényleges súlya alatt talán Elizeus éppúgy rogyadozott, ahogyan én, amikor méltatlanul, szinte a semmiből jöve keresztyén, református, magyar és kulák ősök leszármazottjaként, nemes örökségük hordozójaként, első generációs diplomásként most itt állok Önök előtt.

Ez ünnepi órán hitbéli, emberi, tudományos életutamról három szó segítségével szeretnék röviden szólni. Ezek a következők: kultusz, közösség, köszönet.

Legfontosabb és diszciplínákat összekötő, szintézisbe hozó érdeklődésem az, amit a kultusz, az istentisztelet világával köthetünk össze. A keresztyén egyház egyetlen jövőképe és jövőrealitása az Istennel való találkozás, ami az egyéni tapasztalások mellett az Istent dicsérő és magasztaló közösségben csúcsosodik ki. Ábrahám azt mondta azon a hegyen, ahol egyetlen és szeretett fiát az Úr parancsára gúzsba kötötte, hogy az „*Az Úr hegyén a gondviselés*” (1Móz 22,14). Valóban, és talán e hegyre felmenve a későbbi nemzedékek sokasága látta, tapasztalta ennek valóságát és erejét. Ezékiel prófétai látása számára is a jövő a hegyen épült templomtól, a templom küszöbe alól kiáradó és a perifériáig elhatoló élő, elevenítő és éltető víztől függ (vö. Ez 47). Fontos és fel nem cserélhető az irány. Az Úrral való találkozás elemi élménye és igénye jövőnk mértékegysége. A most benyújtott habilitációs munkámban monografikus szinten sok évtizeddel ezelőtt megfogalmazott igénynek igyekeztem eleget tenni: az egyházi év gyakorlatának gyökereit, történetét, protestáns és különösen magyar református recepcióját vizsgáltam, amely mellé a magyar keresztyénség mintegy ezeresztendős történetéből a legfontosabb és számunkra legjelentősebb szövegeket is odatettem a további kutatás

számára. Ezt a munkát nem csupán a vizsgabizottság elé tettem, hanem a Kárpát-medencei magyar református közösségünk elé is, egyúttal segítve a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának munkáját.

A kultusz közösséget teremt: Istennel és emberekkel. A szent sátor és a templom nem egyszerű és vulgárteológiai „talipont”, hanem a legmélyebb, nyomorúságok között is megtartó, nemes értelemben vett koinóniát teremt. Ennek a közösségnek az erejét, áldásait, védelmét kaphatjuk és érezhetjük az egyházban és kisebb-nagyobb közösségeinkben. Munkámat és minden tudományos munkámat nem saját érdememnek, saját érvényesülésemnek tartom és érvényesülésemként végzem, hanem a legtágabban és a legszűkebben vett egyházi, gyülekezeti, tudományos közösségeink javára ajánlom fel, mint ahogyan az tulajdonképpen ezekből a közösségekből, koinóniákból született. Nagyon megtisztelő számomra, hogy ezen az ünnepi órán számos közvetlen és szeretett munkatársam itt van a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi és Tanítóképző Főiskolai Karáról, akikkel naponta osztozunk hivatásunk minden nehézségében és szépségében úgy is, mint a *communio viatorum*, az úton járók közösségének valóságát megélők. Munkám eredményeit ekként ajánlom fel a mostani és elkövetkezendő nemzedékek, közösségeink javára, az egyház élete, kultúrája és az egyházi felsőoktatás előmozdítása szent ügyének.

A köszönet és a hála is ott van a szívemben és a lelkemben ezen az órán. Köszönettel tartozom elsősorban a Debreceni Református Hittudományi Egyetemnek, professzor- és tanártársaknak azért az elkötelező és rendkívül megtisztelő kolleghiális nyitottságért, segítségért, ahogyan tudományos pályafutásomat és emberi formálódásomat évek óta jóságosan és bölcsen formálták és formálják. Minden biztonnyal pályafutásom kitörölhetetlen része az itt szerzett doktori fokozat és a most átvett habilitációs oklevél, amit a tudományszervezés mellett megannyi csendes, de mindenkor elevenen kiható beszélgetés és párbeszéd kísért és formált.

Köszönöm a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos műhelyeinek és más tudományos közösségeknek, kollégáimnak és – örömmel mondom – barátaimnak a sodró, előrevivő, elgondolkodtató jelenlétet és közösséget.

Köszönöm a legközvetlenebb család és legszorosabb értemben vett útítársak erőn felüli jelenlétét és az elmúlt években megtapasztalt megannyi, szinte elmondhatatlan és érthetetlen erőtlenség között a szeretet megtartó erejét.

Megemlékezem azokról is, akik már nem lehetnek itt ezen az órán, pedig közvetve és közvetlenül sokat tettek azért, hogy ezt a mai órát megérhettem.

A zsoltáros szavaival szólva: „*Sokat gyötörtek ifjúságom óta, mégsem bírtak velem. Hátamon szántók szántottak, hosszú barázdákat szántottak. De igazságos az Úr...*” (Zsolt 129,3–4). „*Az örökkévaló királynak pedig, a halhatatlan, láthatatlan, egyedül bölcs Istennek tisztesség és dicsőség örökkön örökké! Ámen*” (1Tim 1,17).

Debrecen, 2014. december 16.

Köszönöm figyelmüket!
Dr. Pap Ferenc

RECENZÍÓK

HERMANN-JOSEF STIPP (HRSG.)

Das deuteronomistische Geschichtswerk

Szerkesztette: Hermann-Josef Stipp

ISBN 978-3-631-60694-0; 978-3-653-00800-5 (eBook)

ISSN 0948-1664

Kiadó: Frankfurt am Main–Berlin–Bern et al., Peter Lang, 2011 (295 oldal)

Sorozat: Österreichische Biblische Studien 39

A Doktorok Kollégiuma Őszövet-ségi Szekciójának decemberi konferenciájához hasonlóan a Deuteronomista Történeti Mű (a továbbiakban: DTM) állt annak a tudományos ülésnek a középpontjában is, melyet a „Németajkú Katolikus Őszövetség-kutatók Munkaközössége” (*Arbeitsgemeinschaft der deutschsprachigen katholischen Alttestamentlerinnen und Alttestamentler*, AGAT) tartott 2009-ben Salzburgban. Annak ellenére, hogy a katolikus munkaközösség célja nem egy kommentársorozat előkészítése volt, a DTM-hipotézis körül kialakuló tudományos diszkusszió és Noth alapmodelljének aktuális kritikai felülvizsgálata számunkra is fontos tanulságokkal szolgálhat.

A salzburgi gyűlés anyaga az *Österreichische Biblische Studien* sorozat 39. köteteként 2011-ben látott napvilágot „*Das deuteronomistische Geschichtswerk*” címmel Hermann-Josef Stipp müncheni őszövetséges professzor szerkesztésében.

A szerkesztői bevezetés (7–11. old.) után a tanulmánykötet nyolc német nyelvű referátumot tartalmaz, melyek

részben a DTM-re vonatkozó általános kérdéseket, részben pedig a történeti mű egyes könyveit érintő részletkérdéseket tárgyalják. A szerzők döntően katolikus teológiai fakultások professzorai, de meghívott előadóként két protestáns kutató hozzájárulását is olvashatjuk a könyvben. Amellett, hogy a szerzők a szakterület nemzetközileg elismert specialistái, közöttük több kommentáríró is találunk, amely egy új kommentársorozat előkészületei közepette külön jelentőséggel bírhat számunkra: Georg Braulik a Deuteronomiumhoz (NEB.AT 15 és 28), Walter Groß a Bírák könyvéhez (HThK.AT), Georg Hentschel pedig a Sámuel és Királyok könyveihez (NEB.AT 10–11) írt kritikai kommentárt.

Tagadhatatlan, hogy Noth széles körben elfogadott elmélete a DTM-ről az őszövetség-tudomány egyik „legsikeresebb irodalomtörténeti hipotézise”. Amellett azonban, hogy széles körű elfogadottsága alapján szinte konszenzusá nőtte ki magát, folyamatosan megmaradtak, sőt napjainkra fel is erősödtek a kritikai hangok Noth modelljével szemben. A kötetben elsőként *Christian Frevel* (Bochum) tanulmányát ol-

vashatjuk (13–43. old.), aki az újabb kritikai irányvonalak egyikét képviseli, és a DTM egységét megkérdőjelezve a Hexateuchus-perspektíva (Gen/Ex-Józs*) létjogosultságára hívja fel a figyelmet. Frevel négy lépésben fejt ki nézeteit, melynek során a nothi elmélet néhány kezdetektől fogva problematikus pontjára reflektál.

Elsőként azt a mozzanatot ragadja ki Noth elméletéből, amikor a DTM-hipotézis érdekében feladta a Hexateuchust. Frevel szerint a Num és Józs közötti kompozicionális és redakcionális összefüggések – Noth elképzelésével szemben – nem a DTM és a Penta-/Tetrateuchus összedolgozásából adódnak, hanem egy a P^s utáni Hexateuchus-perspektívát igazolnak. Frevel szerint a Pentateuchus Noth által túlhangsúlyozott jelentőségét is relativizálni szükséges. Egy második lépésben Frevel a P előtti Hexateuchus léte mellett érvel. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a honfoglalás-elbeszélés régi (ill. legrégebbi), késői fogság előtti változatát nem önálló anyagként kell kezelünk – ahogyan ezt Noth tette –, hanem egy már létező Hexateuchus-kontextust feltételez. Frevel tanulmányának harmadik megállapítása szerint erősen vitatható, hogy a Deut 1–3 önálló irodalmi egység, mely bevezetésként íródott a DTM elé. Ehelyett találóbbnak tartja a Deut 1–3 fejezeteket az előzőleg elbeszélte pusztai vándorlás *relecture*-jének tekinteni. Végezetül a szerző a Józs 24* cezúra jellegét emeli ki, mely szerint a Hexateuchus záradékaként íródott.

Thomas Römer (Lausanne) a DTM egyik protestáns szakértőjeként kapott meghívást a salzburgi vitára. „A deuteronomista történeti mű és a pusztai vándorlás tradíciói a héber Bibliában” című tanulmányát (55–88. old.) a DTM-

mel kapcsolatos hipotézisek rendszerezésével kezdi. Ez a kutatástörténeti összefoglalás különösen is hasznos, mivel az egyes tanulmányok az elmélet fejlődésének csak bizonyos szakaszaira tesznek rövid utalásokat. Römer öt modellt különböztet meg és mutat be, majd amellett érvel, hogy ahelyett, hogy egyik vagy másik modell mellett letáboroznánk, valójában mindegyiket a lehető legkomolyabban kell venni, felfedezve azokat az igazságmozzanatokot, melyek létrehívták ezeket a hipotéziseket, legyen szó a mű egységességének vagy éppen egyenletlenségének kérdéséről, vagy a datálás problémájáról.

A tanulmány második fele a pusztai vándorlás tradícióit vizsgálja a DTM-ben. Römer arra hívja fel a figyelmet, hogy a Deut-on kívül a történeti műben alig esik szó a pusztai vándorlásról. A néhány említés – Römer diakrón besorolása szerint – mind kései keletkezésű, posztdeuteronomista anyag, a Józs–2Kir korpusz deuteronomista rétege tehát nem foglalkozik a pusztai vándorlással. A (fogságkori) deuteronomista szerkesztő történeti visszatekintése a honfoglalást aranykorként ábrázolja, az engedetlenség korszakát pedig a honfoglalás utáni időre teszi, említés nélkül hagyva a pusztai vándorlás korát. Römer arra a végkövetkeztetésre jut, hogy a DTM alkotója nem ismerte a Num (elmarasztaló) elbeszélését a pusztai vándorlásról. A deuteronomista szerző ma már ismeretlen, vagy csak töredékesen rekonstruálható forrásokból táplálkozott.

A tanulmány szerint csak a DTM fogság utáni kiadásában jelenik meg a tendencia, mely a nép engedetlenségét a kivonulástól eredezteti, ezzel az Ex és a Num teológiájához is közelítve a pusztai vándorlás megítélését. Ugyanígy

a DTM egy későbbi redaktora jeleníti meg azt a szemléletet, mely a pusztai vándorlásban JHVH gondviselését látja (vö. Hós, Jer), majd a Deut végén a pozitív és negatív előjelű pusztai tradíció kiegyenlítése is megtörténik. A pusztai vándorlás teológiai értékelésében megfigyelhető a Deut kettős szerepe: Mózes és Józsue korának pozitív értékelése kontrasztot állít a honfoglalás utáni engedetlenségnek, melyet a DTM bont ki, az Ex és a Num könyveivel teremtett posztdeuteronomista kapcsolódási pontok pedig a Pentateuchus (a Tóra) zárásává teszik a Deut-ot.

Georg Braulik (Bécs) Norbert Lohfink elméletéhez csatlakozik (89–150. old.), és újabb megfigyelésekkel egészíti ki azt. Lohfink feltételezése szerint a Deut 1–Józs 22* egy fogság előtti, valószínűleg Jósias korából származó elbeszélő mű, melyet ő maga „deuteronomista honfoglalás-elbeszélés”-nek (*deuteronomistische Landeroberungserzählung*, DtrL) nevez. Braulik célja, hogy a DtrL létjogosultságát és Kr. e. 7. századi datálását újabb érvekkel támassza alá.

Nyelvi és stílári példák egész sorát vonultatja fel, melyeken keresztül a Deut és Józs könyveinek szoros irodalmi kapcsolatára mutat rá, és amelyek így a feltételezett DtrL szövegének jellegzetességeiként értelmezhetők. Elemzése szerint bizonyos eseménysorok igegyökhasználatában és egyes formulák sajátos alkalmazásában a Deut és Józs szignifikánsan eltér a többi történeti könyvtől.

A Jósias kori datálás mellett hozza fel érvként, hogy a DtrL elbeszélésében a honfoglalás a Jordántól keletre eső területek északi részén kezdődik, Edómot, Móábot és Ammónt azonban megkímélik a honfoglalók (Deut 2–3). Braulik az újasszír kor politikai viszonyaival és

Jósias terjeszkedési politikájával magyarázza ezt, mely szerint ezek az országok Júdához hasonlóan az Asszír Birodalom vazallus államai voltak, míg Palesztina nyugati része és az Ammóntól északra lévő keleti terület asszír provincia volt. Braulik nem vállalkozik a DtrL szövegálmányának teljes rekonstrukciójára, de számos szakaszt felsorol, melyek részei lehettek ennek az elbeszélő műnek.

Klaus Bieberstein (Bamberg) „Józsue könyve és annak horizontjai” címmel írt tanulmányt (151–176. old.), melyben Józsue könyvének irodalmi rétegeit és azok intertextuális vonatkozásait vizsgálja. Bieberstein szerint a Jordánon való átkelés és Jerikó elfoglalása (Józs 3* és 6*) az Ex–Num elbeszéléseinek folytatását képezte egy Kr. e. 673–645 között előálló, tehát a DTM előtti irodalmi műben. A Mózes- és Józsue-elbeszélések (Ex–Józs) jelentik tehát a könyv predeuteronomista horizontját. A következő horizont a könyv deuteronomista átdolgozása, mely a szerző szerint a Deut és Józs összekapcsolásakor (vö. DtrL) született meg, amelyhez egy további lépésben kerül hozzá az Isám–2Kir korpusza és a Bírák könyve (lásd DTM). Bieberstein úgy gondolja, hogy a Mózes halálának leírásával létrehozott cezúra, mely a Tóra és a korai próféták könyvei közé került, nem negligálja a Mózes által vezetett kivonulás és a Józsue által vezetett honfoglalás által megrajzolt történeti ívet. Ezt a horizontot biztosítja Józsue könyvének P utáni redaktora.

Bieberstein amellett, hogy helyesnek tartja Noth megfigyeléseit, fontosnak tartja a DTM-et egy tágabb Ennateuchusmodell keretein belül tárgyalni, figyelembe véve a különböző átdolgozások által megteremtődő horizontokat (Ex–Józs; Deut–Józs; Dtn–2Kir; Gen–Deut

stb.), melyek között Noth DTM-je csak az egyik. Bár kizárólag a Józsué könyve alapján aligha alkotható új és átfogó elmélet a DTM-mel kapcsolatban, a tanulmány szerint a nothi modell revíziójához mégis jó kiindulási pontként szolgálhat.

Írásában (177–206. old.) a Bírák könyvével foglalkozik *Walter Groß* (Tübingen), mellyel kapcsolatban azt a kérdést teszi fel, hogy a könyv első deuteronomista kiadása a DTM részeként (Deut–2Kir*) született-e meg, vagy a kivonulás és honfoglalás történetét (Ex–Józs*) hivatott-e összekötni a királyság történetével (Isám–2Kir*) a formálódó Ennateuchusban. A szerző elsőként a Bírák könyve deuteronomista kiadásának szövegállományával foglalkozik, elkülönítve azokat a passzusokat, melyek minden bizonnyal későbbi redakciók során váltak a könyv részévé. Ezután a deuteronomista Bírák könyvét és a szomszédos könyveket összekötő irodalmi kapcsolatokra kérdez rá. A szerző meglehetősen óvatosan fogalmaz, amikor azt a „legkevésbé valószínűtlen” következtetést vonja le, hogy a Bírák könyvének első deuteronomista szerkesztője a szintén deuteronomista szemléletű Deut*–Józs* (vö. DtrL) és az Isám*–2Kir* összekapcsolására alkotta meg könyvét.

Georg Hentschel (Erfurt) a Saul-történetekre fókuszálva boncolgatja Sámuel két könyvének redakciókritikai kérdéseit (207–224. old.), választ keresve arra a kérdésre, hogy az Izrael első királyáról szóló elbeszélések miként kerültek Sámuel könyvébe. Vizsgálatának középpontjában a monarchiaellenes szakaszok állnak, valamint azok a részletek, melyek Saul királyi tisztének visszavonásáról szólnak. Itt a Saul elleni kritika különbözőségeire hívja fel a figyelmet.

Hentschel arra a következtetésre jut, hogy az eredetileg önálló Saul-tradíciót viszonylag korán, már a deuteronomista redakciót megelőzően összekapcsolták Dávid felemelkedésének történetével. A deuteronomista átdolgozás tehát nem az összekötő elemek megteremtésével, hanem a már meglévő kapcsok megerősítésével járult hozzá a Saul- és Dávid-történetek kompozíciójához.

A kötet szerkesztője, *Hermann-Josef Stipp* (München/Stellenbosch) egy kezdetektől fogva napirenden lévő kérdést vesz elő (225–267. old.), mégpedig a Királyok könyve, illetve a DTM eredeti záradékának kérdését. Elsőként a könyv fogság előtti eredetéről szóló vitát, valamint ezzel összefüggésben a Királyok könyve eredeti céljának problematikáját vázolja fel. Ezt követően a Királyok második könyvének ellentmondásos záró fejezeteit elemzi, mely szerint a JHVH akarata szerint megtisztított kultusz egyetlen legitim helyszíne (paradox módon) végül JHVH akaratából válik romhalmazzá. Stipp ennek feloldását abban találja, ha feltételezünk egy fogság előtti, a Jósias-féle kultuszreform legitimitását hirdető propagandaszöveget, mely röviddel Kr. e. 587 után az ország elvesztését magyarázó teológiai reflexiókkal egészül ki. Egy további pontban a jósiai reform történetiségét vizsgálja a szerző, ismertetve azokat az eltérő véleményeket, melyek a bibliai leírás és a régészeti feltárások alapján ebben a kérdésben születtek. A vitához további megfigyelésekkel is hozzájárul, és azokhoz csatlakozik, akik elfogadják a fogság előtt, Jósias korában végbemenő kulturszi változások történeti hitelességét.

Erhard Blum (Tübingen), a salzburgi konferencia másik protestáns előadója, Nothhoz hasonlóan a DTM fogságkori keletkezése mellett érvel (269–294. old.),

a történeti mű eredeti anyagát azonban másként állapítja meg, mint Noth. Elsőként azokat a történeteket veszi sorra, melyeket az újabb kutatások fényében a történeti mű későbbi bővítéseiként definiálhatunk. Bár maga Noth is számol olyan fejezetekkel, melyek nem lehetnek részei az általa beazonosított DTM-nek, ezeknek a szakaszoknak a száma azonban mára lényegesen nagyobbak mutatkozik. Ezek után Blum a Noth-féle hipotézissel szemben megfogalmazott néhány kritikára reflektál, elvitatva ezek létjogosultságát. Egy következő pontban tér ki Blum a DTM-et összetartó kompozicionális elemekre a végső megállapítással, hogy a DTM koherenciája más típusú, mint napjaink egyszerűs irodalmi alkotásainak koherenciája. A Noth és követői által felismert

összetartó elemek jól érzékelhető egyiséggé kovácsolják össze a Deut–2Kir korpuszát, az esetleges inkonzisztencia pedig leginkább azzal magyarázható, hogy a DTM szerkesztője tartózkodott a rendelkezésére álló anyagok drasztikus módosításától. Véggkövetkeztetésében a szerző leszögezi, hogy a nothi hipotézis alapkoordinátái továbbra is tarthatóak. A tanulmány és egyben a kötet végén található még egy, az izraeli és júdai királyok deuteronomista megítélését ábrázoló sematikus függelék is.

Bizonyára a fenti rövid ismertetésekből is kiderül, hogy a kötet nem kínál konszenzust a DTM alapvető kérdéseivel kapcsolatban. Mielőtt azonban ezt

felrónánk a szerzőknek vagy a szerkesztőnek, hozzá kell tenni, hogy nem is ígér ilyet. Amit viszont a konferenciakötet felvállalt, azt maradéktalanul teljesíti is, amikor ezeken a tanulmányokon keresztül ismét mérlegre teszi Noth elméletét, és kritikus módon tárja az olvasók elé a hipotézis erősségeit és gyengeségeit, közben körképet is adva a jelenlegi kutatás sarkalatos kérdéseiről. Ezek

után az olvasó maga dönti el, hogy a nothi alapmodell bemutatott alternatívái és modifikációi közül melyik a leginkább meggyőző számára. Talán egyik fő érdeme a kötetnek éppen az, hogy nem erőltet maradéktalan egyetértést, hanem olykor egymástól teljesen eltérő álláspontokat jelenít meg egymás mellett. Az egyes tanulmányok között természetesen vannak

figyelemre méltó metaszempontok is, melyekben részben megerősítést nyer a DTM-hipotézis néhány fontos pillére.

Formai szempontból kifogásolható, hogy a kiadás váratlan megcsúszása miatt a kötetből sajnálatos módon kimaradtak a szokásos mutatók és jegyzékek, ezért az igehelyek vagy kulcskifejezések alapján történő gyors eligazodásra csak a könyv elektronikus verziójában nyílik lehetőség. Összesített bibliográfiát sem találunk, az egyes tanulmányok végén azonban minden esetben szerepel a felhasznált szakirodalom listája.

Mindent egybevéve egy igényesen megszerkesztett, szemléletes táblázatot is tartalmazó, a lábjegyzeteken és

irodalomjegyzékeken keresztül további elmélyülésre is lehetőséget adó kiadványt tarthatunk a kezünkben, mely nemcsak a tudományos útkeresés vagy akár a kommentárírás számára kínál jó

impulzusokat, de az AGAT egykori elnöke, a 2010. április 4-én elhunyt Erich Zenger emléke előtt is méltó módon tiszteleg.

Németh Áron

ROBB ANDREW YOUNG

Hezekiah in History and Tradition

Szerző: Robb Andrew Young
ISBN 978-90-04-21608-2
Kiadó: Leiden, Brill, 2012 (367 oldal)
Sorozat: Supplements to Vetus Testamentum 155

A 2011-ben befejezett doktori disszertációja átdolgozott változatában a szerző megkísérel képet adni a júdai király, Ezékiás személyéről, uralkodásáról és koráról úgy, hogy összehasonlíttja azokat a Biblián kívüli forrásokat, amelyeknek a fenti kérdések tárgyalásánál jelentőségük lehet az Ezékiásról szóló vagy rá vonatkoztatható bibliai szövegekkel.

Könyvének első része elsősorban Biblián kívüli forrásokat dolgoz fel, és a következő kérdésekkel foglalkozik: Ezékiás uralkodásának ideje és származása (1. fejezet; asszír-babiloni források vizsgálata), Júda királyságának kiterjedése és jelentősége a Kr. e. 8. század utolsó évtizedeiben és a Jeruzsálem-ellenes asszír katonai inváziók száma. Ezékiás uralkodásának idejét Samária és Jeruzsálem bukásához viszonyítva adja meg. Az előbbi Kr. e. 720-ra teszi, amivel kapcsolatban megállapítja, hogy az ostrom végén a főváros tényleges elfoglalása nem V. Salmaneszhez, hanem II. Szargonhoz köthető, annak második hivatalban eltöltött éveire (term of office = *palû*, vö. 13–17. old.), mert az első sorban uralmának megszilárdítására kellett fordítania. Utal itt Young arra a nyolc felírra, amelyben maga Szargon is Samária elfoglalásával büszkélkedik (15–16. old.). A szerző Jeruzsálem esését Kr. e. 587-re teszi, és e két esemény

segítségével határozza meg Júda utolsó királyainak uralkodási éveit, ezek között Ezékiás első uralkodási évének Kr. e. 725-öt tekinti. Mivel a 2Kir 16,1 és 17,1 adatait nem lehet összehangolni azzal, amit a 2Kir 18 Ezékiásról mond, és mivel Áház esetében a trónra lépéséről szóló bibliai szövegben az anyakirálynő nevét nem olvassuk, Young feltételezi, hogy az utóbbi nemcsak testvére, hanem körülbelül 12 évig egyben társuralkodója is volt Jótámnak, valamint Ezékiás egyenes ági leszármazottja volt Áháznak.

A politikai és társadalmi helyzet lefestésekor a szerző törekszik arra, hogy jellemezze a király álláspontját az asszírokkal szemben, valamint Júda méretét és a főváros urbanizáltságának fokát főként olyan régészeti leletek segítségével, mint a Siloám-csatorna és az ún. *Imlk* korsók (2. fejezet). Míg Ezékiás uralkodásának korai szakaszában részt vehetett asszírellenes lázadásokban, a Samária eleste (Kr. e. 720) és Szargon halála (Kr. e. 705) közötti időszakban erre nem került sor. Csupán az utóbbi időpontot követően látott lehetőséget a felkelésre, Szanhérib uralmának idején, feltehetőleg abban az időszakban, amikor az utóbbi hatalmának megszilárdításán fáradozott. A Júda gazdaságában és társadalmában megmutatkozó változások és Jeruzsálem növekedése mögött – Young szerint – egyrészt a

Szanhérib elleni lázadás miatt várható asszír büntető hadjáratra való felkészülés intézkedéseit, másrészt pedig a Samária bukásának következményeként északról érkező menekültek áradatát kell sejtenuünk, amely a déli állam számára jelentős humanitárius kihívást jelentett.

A 3. fejezetben a Júda ellen Szanhérib vezetésével folytatott asszír hadműveletekre vonatkozó adatok kiértékelését követően Young megállapítja, hogy csupán egy ilyen invázió állapítható meg biztonsággaal, amely Kr. e. 701-re tehető, és ezt követően Szanhéribnek már nem volt ideje még egy második jeruzsálemi támadásra.

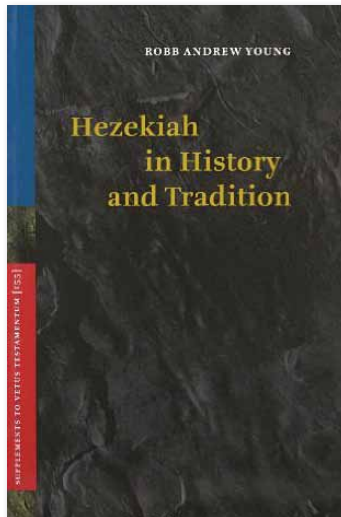
A könyv második részében a szerző a bibliai szövegek által Ezékiásnak tulajdonított kultuszreform kérdését vizsgálja, mind a Biblián kívüli régészeti, mind a 2 Királyokban található adatok elemzésével (4.

fejezet), mielőtt az Ezékiással foglalkozó, 2 Királyokban és Ézsaiásban lévő beszámolók egymáshoz való viszonyát (5. fejezet), valamint az Ézsaiás könyvében található messiási jövendöléseket (6. fejezet) vizsgálja. Utalva a reformmal, az azokról szóló versek eredetiségével foglalkozó különböző vélekedésekre, Young megvizsgálja az aradi, beérsebai és lákisi régészeti feltárások eredményeit. A Lákis szentélye datálását és kultikus helyként való megszűnését körülvevő bizonytalanságok miatt sem megerősíteni, sem kizárni nem lehet azt, hogy Ezékiás reformja állna az ara-

di és beérsebai szentélyek megszűnése mögött. A bibliai 2Kir 18,4-et irodalmi kohézióval rendelkező egységnek tekintti, a 18,22-t pedig a *rab šāqē* beszéde integráns részének (18,19–25), és egyiket sem a deuteronomisztikus szerkesztésnek. Tagadhatatlan, hogy a központi hatalom megerősítése politikai és gazdasági jelentőséggel bírt – érvel Young –, ezzel egyidejűleg azonban az uralkodó célja az is volt, hogy Jeruzsálemet a jahvizmus erős vallási központjává tegye az újra megteremtett egységes dávidi-salamoni királyságon belül. Ezért a politikai és vallási centralizációt különválasztani nem lehet és nem érdeemes.

A 2Kir 18,13–20,19 és Ézs 36–39 anyagával kapcsolatban Young arra a következtetésre jut, hogy a 2Kir 18,13–16 (Ezékiás adófizetése) eredetileg a 2 Királyok része volt, az ostromról szóló rész (2Kir 18,17–19,37/Ézs 36,2–37,38) a bálványok, a maradék gondolata, valamint az Ézsaiásra jellemző irodalmi stílus és szókincs nyomai miatt azonban eredetileg az ézsaiási körök munkája, és a 2 Királyokban csak másodlagos. A királyt rossz fényben feltüntető 2Kir 20 és Ézs 38–39 eredeti helyét a 2 Királyokban látja.

Az Ézs 8,23–9,6, 11,1–9 és 7 elemzése során megállapítja, hogy az első szakaszt Kr. e. 734–732 és 720 közé kell datálni, valamint, hogy a prófécia Ézsaiás messiási reménységét fejezi ki arra nézve, hogy a két királyságot egy olyan kegyes király egyesíti, mint Ezékiás. Az

Ézs 10,33–11,9 egysége mellett érvelve feltételezi Young, hogy a próféta ismét Ezékiást tartotta szem előtt a jövőndőlésben. Az Immánuel-jövendöléssel kapcsolatosan hasonló a véleménye: a gyermek nem a prófétáé, hanem királyi utód, Áház gyermeke, Ezékiás, aki annak a manifesztációja, hogy „Isten velünk van” (187. old.).

A mű harmadik részében először a 2Krón 29–32 elemzését találjuk (7–8. fejezet). Ezen belül a szerző a következő kérdésekre keresi a választ: milyen források álltak a Krónikás rendelkezésére, és mennyire megbízhatóak az itt található elbeszélések – általában véve is – a fogás előtti Izrael és Júda történelmének eseményeire nézve. Young szerint a 2 Krónikák mögött felfedezhető források sokszínűek, némelyikük megfogalmazása időben közel áll az eseményekhez, amelyekről beszámol. Bár nyilvánvalóak a teológiai tendenciák abban, ahogyan a templom megtisztításának elbeszélését megszerkesztették a 29. fejezetben, ez nem jelenti azt, hogy e cselekmény nem lehetett Ezékiás reformjának része. Ezékiás és Jósias páskájának összehasonlítása a 30. és 35. fejezetben

több különbséget is felfed, amelyek arra engednek következtetni, hogy nem kell az előbbit az utóbbi visszavetítésének tekinteni, ezen belül Jósias páskájának leírása a 2 Krónikákban nem szolgált alapul Ezékiás páskája leírásának.

A könyv utolsó fejezetében (9. fejezet) Young Ezékiást második Dávidként/Salamonként mutatja be, megvizsgálja a róluk szóló vagy Ezékiást kettőjükhez hasonlító szakaszokat, és arra a következtetésre jut, hogy a Krónikákban látható, Ezékiást kedvezően vagy túlzottan pozitív színben feltüntető szakaszok eredete uralkodásának korában kerekendő, amelybe beleillik a Dávidhoz vagy Salamonhoz hasonlítható ideális uralkodóként való ábrázolása. Ezeket a jellemzéseket a Krónikás néha megváltoztatta, amelynek eredménye, hogy a király maga élő tanúsága annak az ígéretnek, hogy az Úr Sionnal és Messiásával van. Young szerint nem a 2 Királyok, hanem a 2 Krónikák őrizi hitelesebben a király történelmi alakját, azét a királyét, akiről a szerző így vélekedik: „the greatest king in the history of Israel” (293. old.).

Balla Ibolya

GAÁL BOTOND

Természettudományok oktatása és művelése a Debreceni Kollégiumban (2. átdolgozott és bővített kiadás)

Szerző: Gaál Botond

ISBN 978-963-88961-2-4

Kiadó: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Hatvani István
Teológiai Kutatóközpont, 2012 (197 oldal)

A protestáns oktatás- és nevelés-történet – tartalmát és formáját tekintve – újabb elegáns munkával gyarapodott. Sikerét nem nehéz megjósolni! Bár szerzője a témából már több fontos előtanulmányt közölt, az újabb kiadást három jeles dátum igényelte: 1. a DE Természettudományi Kara a 100; 2. a Debreceni Református Kollégium a 475.; és 3. a Hatvani István Teológiai Kutatóintézet pedig a 20. születésnapját ünnepli. A természettudományok kollégiumi oktatásának története nemcsak egy intézményé, hanem egy egész országé, a nemzeté. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a hiteles forrásokban olvasható sokféle megnevezés. A megmaradásáért küzdő ország szeretete és hálája tükröződik a minősítésekben: „a szegények iskolája”, „az ország iskolája”, „kősziklára épült vár”.

A hazai reformációnak egyháztörténeti küldetése mellett, nehéz történelmünkől fakadó más feladatai is voltak. A nemzet részéről sürgette ezt: 1. a történelmi tapasztalat (állandó küzdelem a török és német elnyomás ellen); 2. a magyarság aktuális politikai és gazdasági állapota; és 3. a még „éppen meglévő” nemzeti regenerációs képesség”.

A politikai és gazdasági állapot, a változtatás igénye, a napnyugati Kálvin tanítása hatalmas tömegeket vitt az

új Egyház biztonságába. E történelmi mozgást további két tényező segítette: 1. a nyugati protestáns államok gazdasági ereje (egyetemei); és 2. Habsburg-ellenessége (politikai érdekeik).

Gaál Botond könyvét Fekete Károly és Gaál István szíves „Ajánlása” és a szerző „Előszava” vezeti be. Mindhárom írás fontos gondolatokra, illetve manapság nem vagy alig ismert tényekre hívja fel az Olvasó figyelmét. Elsősorban arra, hogy a Debreceni Református Kollégium működésére jellemző:

1. tudták, hogy létezésük a nemzeti megmaradás döntő feltétele, amelynek fontos eleme: a) a tanárok és a diákok iskolahűsége és b) a hazaszeretete;

2. a természettudományok oktatásának és művelésének naprakészen magas, európai színvonala;

3. a Habsburg-megtorlás idején a szűkségből erényt kovácsoltak: a középfokú oktatási intézménnyé és német oktatáspolitikára kényszerített iskolává lefokozott Kollégium mégis elérte, hogy:

a) a természettudományok Debrecenben gyökeret eresztettek;

b) a peregrinatio biztosította személyes kapcsolatok és a hazahozott könyvek révén az oktatás színvonala folyamatosan magas volt;

c) bevezették a szemléltető, ill. a kísérletező oktatást;

d) egyetemi igényeket kielégítő tudományos gyűjteményeket hoztak létre (a szemléltetés fontossága mellett ezt a kollégiumi felsőfokú oktatás, a Református Egyetem alapításának vágya is motiválta!);

e) megerősödött az egyházi és a kollégiumi levéltárak és könyvtárak szerepe (tudományos kutatás, továbbképzés, közművelődés);

f) megtartották és megtartatták az ősi „non ministrari, sed ministrare”-elvet.

Az „Előszó” nyomatékosan kiemeli, hogy: „...sokszor a reménytelenség ellenére folytatott” „...nehéz és küzdelmes fáradozás”, „...a több évszázados lelkes tanítás és tanulás”, a Kollégiumban végzett szívós munka:

1. gyarapította:

a) a protestáns nemzeti kultúrát;

b) az oktatás és nevelés formáit (modelljeit) („...egy véka tudomány mellé egy köböl erkölcsöt”!);

c) a szellemi és erkölcsi magatartást;

d) a magyar tudományos nyelv fogalomrendszerét, a nyelvhasználatot, a szakirodalmat;

2. növelte:

a) a hazához és a nemzethez való hűséget;

b) a magyar létezés igényességét és minőségét;

c) a nemzeti lemaradás okozta keserűség érzését, de egyidejűleg: az ellene való tenni akarás erejét is;

d) egy jobb sorsra érdemes nép önértetét és a református közösségek műveltségét;

3. elősegítette:

a) hogy a Kollégium oktatási és nevelési modellje „a minőség forradalmát” vethesse be a rossz minőség ellenforradalmával szemben;

b) hogy a természettudományok nemzeti kultúránkba való átemelése si-

keres lehessen az oktatás mindhárom szintjén (elemi szint, közép- és felsőfok);

c) hogy a református oktatás európai kapcsolatháttere folyamatos maradjon;

d) hogy a teológia és a természettudományok viszonyát javíthassuk (a lelkészképzés során a természettudományokat szintén oktatták, mivel jól tudták, hogy ez a háttértudás a szószékekről elhangozván sem marad hatástalan a közösségi kultúrában!);

e) hogy a közösségi (gyülekezeti) világkép elemeinek mennyiségi és minőségi fejlődése biztosítható legyen (Semper reformari!).

A sok évszázados szellemi – s nem egyszer fegyveres – küzdelem tette lehetővé, hogy 1912-ben megalapították a debreceni egyetemet, amely az összes kollégiumi tanszéket gyűjteményeivel együtt átvette. 1949-ben mindez egy önálló, természettudományi karrá alakult át. A szalámitaktika áldozatául esett egyetemek feldarabolása az új világrend győzelmét kívánta szolgálni. Azzal is, hogy az egyetemek hittudományi karait – nemegyszer igen brutális módszerekkel! – megszüntették, vagy önálló, alacsonyabb rangú egyházi intézményekké degradálták. Polányi Mihály fia, J. C. Polanyi írta 1991-ben:

„... A civilizáció értékei az idők végezetéig veszélyeztetve lesznek, és nem annyira a barbároktól, mint azoktól a félrevezetett idealistáktól, akik türelmetlenségükben és tudatlanságukban arra ösztökélnek bennünket, hogy vessük el ezeket az értékeket. Ezért továbbra is szükségünk lesz bölcs személyiségekre, akik figyelmeztetnek bennünket a fenyegető veszélyekre.” (Apám, Polányi Mihály, Európai Utas, 2., 4., 13–17. old., 1991) Az 1945 utáni európai történelem bőséges bizonyítékokkal szolgálhat a fentiekre. A debreceni theologiai kar

megszüntetése a bizonyítékok közül – csak az egyik.

A bevezető részeket egy tanulságos „Tartalomjegyzék”, illetve öt fejezet és a dokumentáció követi.

Az I. fejezet „A fő korszakok és azok jellemzése” címet viseli. Összefoglalja a protestantizmus évszázadainak európai és hazai fejlődéstörténetét, több disciplina szempontjai szerint. És nagyon jól! A szerző alaposan tárgyalja a téma filozófiai, természetfilozófiai, theologiai, oktatás-, nevelés- és művelődéstörténeti aspektusait, egészen 1912-ig.

Bár a szerző külön nem tárgyalja, mégis az egész könyvben végigvonul az ország oktatáspolitikáját Klebelsbergig befolyásoló két törvény rejtett vagy nyílt hatása. Ezek a következők:

1. „Ratio Educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas (1777, 1506).”

A bécsi Udvari Kancellária tanügyi tanácsosa, Örményi József (1741–1825) készítette, Maria Theresia 1777. VIII. 22-én írta alá. A másik törvény:

2. „Graf Leo Thun: Entwurf dër Organisation dër Gymnasien und Realschulen in Österreich, Wien, 9. Október 1849.”

(Három nappal az aradi tizenhárom kivégzése után a tervezet hatályát hazánkra is kiterjesztették. A nemzet németesítő törekvést látott benne, ennek ellenére előrelépést is jelentett.)

A Kollégium ezek árnyékában, ezek mellett, s ha kellett, ezek ellenére oktatatta és nevelte a protestáns értelmiséget, a nemzeti megmaradásunk egyik alapját.

A II. fejezet a „Természettudományi Gyűjtemények” szellemi megerősödést nyújtó történetét mutatja be. A „Függelenségi Nyilatkozat, 1849. III. 13–14.” után tomboló bécsi bosszú a Kollégium

bölcsésztagozatát (természettudományok) középfokúvá minősítette. Akadémikusok oktattak és neveltek a középfokú osztályokban, de a megmaradt energiájuk ezután a felbecsülhetetlen értékű természettudományi gyűjtemények megeremtésében kamatozott! Két síkon jelentett ez minőségi változást a természettudományi tárgyak oktatásában: 1. megeremtették a szemléltető oktatás tárgyainak gyűjteményét (megindult a szertárak kiépítése); és 2. létrejött az a gyűjteményrendszer, amelyre a később megalapított Debreceni Egyetem a maga természettudományi karát ráépíthette (herbárium, állatgyűjtemény, ásványtár, kőzetgyűjtemény, Hantken-féle Nummulites, fizika, természettani eszközök szertára stb. A szertárak felügyeletével megbízott tanárt a szertár őrre megnevezés illette. Ebből a fejezetből ismerhetjük meg a fizikai eszközök katalógusainak fizikatörténeti jelentőségét és a gyűjtemények történetének művelődéstörténeti háttereit. A Kollégium másik jeles tanára, Nagy Mihály értékes tanulmányokat közölt a Szőnyi Pál-féle ásványgyűjteményről és a kabai meteoritról.

A III. fejezetnek „A természettudományok tantárgyi fejlődése” a témája. A szerző arra keres választ, hogy az előkészítő fázis, az önálló tantárggyá való átváltozás hogyan volt képes e tudományokat a nemzeti és protestáns kultúra részévé tenni. A válasza a következő:

„...a korabeli tudást összefogó természetfilozófiát Nyugaton az egyetemek oktatták. A gyakorlati tudományok (technika, kereskedelem, ipar, navigatio, földrajz, stb.), amelyek több és más tudást igényeltek, csak a XVI. sz. után jelentek meg. [...] A természettudományok fejlődését a reformáció megjelenése szintén igényelte és segítette,

mivel ellenezte a tekintélyelvűséget és meghirdette a szabad gondolkodás elvét a kutatómunkában.”

Ezt látták a peregrinatio diákjai, ezt a világrépet hozták haza és – lelkesként, pap tanárként – ennek szellemében láttak neki a művelődés, a nemzeti művelődés felépítésének. „...A reformáció után létrejött protestáns iskolák ismerető jegyei között gyakran felismerhető a nyugati Egyetemek némely vonása [...], a hazai körülményekhez és lehetőségekhez igazítva azok működését.” „Az oktatás nyelve a magyar volt, de a latin iskolákban keményen megkövetelték a latint is. Tudták ugyanis, hogy a magyar nyelv a nemzeti ügyet, a latin az európai tudományos kapcsolatok fejlesztését szolgálja.”

Gaál professzor a kollégiumi oktatáson belüli tantárgyi fejlődést, annak mindhárom szintjét vizsgálta (elemi szint, közép- és felsőfok), s ügyelt arra is, hogy korábban nem voltak kor szerint csoportosított osztályok.

A kollégiumi oktatást a más iskolák oktatásától az különböztette meg, hogy:

a) saját alkalmazott tanítási módszereik voltak, és követték a „docendo et errando discimus”-elvet;

b) a diákélet szervezett volt;

c) a tanárok nemcsak tanították, hanem művelték is tárgyuakat, a peregrinatio során szerzett újabb ismereteiket azonnal oktatták;

d) a XVI. sz.-tól bevezették a kiscsoportos és az ún. praeceptor-oktatási modellt (praeceptor publicus et privatus);

e) bevezették a szemléltető és a kísérletező tanítást, az ismereteket és eszközöket folyamatosan korszerűsítették;

f) kialakult a partikulák rendszere;

g) fejlesztették a nemzeti érzést és öntudatot, a magyar nyelvet;

h) nagyon fontosnak tartották, nem-

zeti politikai feladatként kezelték a tehetséggondozást (protestáns elitképzés);

i) a fő cél az volt, hogy: „...szakmailag felkészült protestáns értelmiség nevelődjék évszázadokon át a közösségeik megtartására, az Egyháznak és a Hazának”.

A Magyar Református Egyház a neveléshez, a tehetség- és személyiségfejlesztéshez mikor, hogy tudta, de mindig biztosította a szellemi és anyagi alapot. Lassan a tartalom és forma felnőtt a mai szintjére, létrejött a modern Kollégium és a nekem annyira kedves „Refi” szerkezeti és működésbeli alapja. (Debreceni látogatásaimkor mindig örömmel olvastam az I. emeleti aparitor-fülke feletti erkölcsi állásfoglalást. Miszerint: „...Nagy a felelősségünk, mert egy internatus nem olyan, mint amilyen a hírneve, nem is olyan, amilyen előítéletek élnek róla, nem több és nem kevesebb annál, mint amilyené azok teszik, akik benne élnek és dolgoznak.”)

A IV. fejezet „A természettudományi tárgyak áttekintése” címet viseli. Ezt a feladatot külön-külön, tantárgyanként végzi el. A szintén debreceni jeles physiologus, Juhász-Nagy Sándor írta: „...a tudomány a történetiségében érthető meg a legjobban” (2004). Igaza van! A szerző könyve, ennek tárgyalási módja pontosan ezt az álláspontot igazolja. A munka az európai tudományosság által elfogadott és a Kollégium gyakorlatában kialakult oktatási rend szerint tárgyalja az egyes tantárgyakat (matematika, fizika, csillagászat, mérnöki találmányok, technika, kémia, biológia, orvostudomány, földrajz). A hatalmas, sokévi kutatómunkával összegyűjtött adatmennyiség rendezett, rendszerezett formájával találkozunk az Olvasó ebben a fejezetrészen. Mivel a szerző matematika–fizika szakos gimnáziumi tanár is,

nem lepődünk meg azon, milyen nagy örömmel és szakszerűen teszi meg a címben ígért „áttekintést”.

A részletekbe menő értékelésre e recenzióban nincs lehetőség. Néhány fontosabb és érdekesebb megállapításra szeretném felhívni a figyelmet.

A matematikaoktatásról

A debreceni Kollégium a hazai matematikaoktatásban „Urbe condita” kimagasló szerepet játszott. Debrecenben jelent meg a *Debreceni Aritmetika* (1577) tankönyv, amelyet évtizedeken át használtak a református iskolákban. A Kollégium tanárai később is jeles matematika-tankönyvekkel támogatták e fontos tárgy tanítását (Mernyői Tolvaj F., 1674; Maróthy Gy., 1743; Hatvani I., 1749; Sárvári P., 1765; Kerekes F., 1837 stb.).

A természeti jelenségek leírására a matematikát Hatvani professzor alkalmazta elsőként. A differenciál- és integrálszámítást az európai iskolákkal egy időben kezdték el oktatni. Fejlesztették a magyar nyelv matematikai fogalomhasználatát. Debrecenben hamar felismerték, hogy a matematika milyen megdöbbentően hatékony a természettudományok művelésében. Ezért kiemelten fontos a tanítása, mindhárom képzési szinten.

Hivatkoznom kell a szerzőnek egy másutt tett, igen lényeges megállapítására: „...a matematika sokat segíthet a theologia nyitottabbá válásában, a theologiai gondolkodás fejlesztésében” (Magyar Nemzet, 66., 120., 5. old., v. 4., 2006).

Csupán érdekességként említem, hogy a kiváló debreceni sakkozók nagyobb-részt matematikusok voltak (pl. Barcsa G., 1911–1986). A kollégiumi diákok közül sokan lettek neves egyetemi matematikaprofesszorok (Szele T., 1918–1955; Kovács L., 1936–; Daróczy Z., 1938–).

Általában jól szerepelnek a középiskolai matematikai versenyeken is.

A fizika tanításáról

A XVI. századi karteziánus, a XVII. századi wolfi spekulatív logikai deduktív természetszemlélet után Galilei, Kepler és Newton eredményei teremtették meg azt az alapot, amely a XVIII. században a fizikaoktatás lényeges megváltozását vonta maga után. A fizikai ismereteket többé nem a többi természettudományos tárgyakkal együtt, összevontan oktatták, hanem önálló tantárgyként. Erdélyben négy Kollégiumban tanították: Nagyenyed, Kolozsvár, Marosvásárhely, Kolozsvári Unitárius Kollégium. Az európai egyetemi képzésben bevezették a kísérleti fizika oktatását, másodikként a Sárospataki Református Kollégium tanrendje vette fel e tárgyat (1708)!

Debrecenben Maróthy György az oktatáshoz jelentős számú kísérleti eszköz alkalmazott. Hatvani professzor a tapasztalás–kísérletezés–következtetés elvét vallotta, s ez a fizikai gondolkodásra való nevelésnek ugyancsak hasznos módszere volt. Joggal tekintik őt az első hazai kísérleti fizikusnak, a tárgy az ő munkássága és tanítványai révén vált igazán önálló disciplinává. Olyan kiválóságok tanították a Kollégiumban a fizikát, mint: Sárvási P., Kerekes F. és Csécsi-Nagy I. Debrecen nem véletlenül lett a matematika és a fizika jeles központja! A cél ismert, az oktatás kiváló és a minőség garantálva volt. Nem véletlen, hogy az Atomki jeles professzora, Berényi Dénes mindig nagyrabecsüléssel emlékezett meg munkáiban a Kollégiumban folyó matematika- és fizika-oktatásról. Másfelől lényeges az is, hogy bölcs megértéssel kezelte a tudomány, a vallás és az egyetemi theologiai karok kérdését (Magyar Tudomány, Debreceni Szemle, DAB).

Szólnunk kell még *a többi természet-tudományos tantárgyról*.

Fontos adatokat közöl Gaál B. a kémia oktatásáról, mivel e tantárgy a XVIII. sz. második felében jelent meg a protestáns oktatásban, és korai időszakáról meglehetősen keveset tudunk. A debreceni Kollégium első kémia tanára „az ördögös Hatvani” (így is hívták a Péterfia utcában!) volt. A biológia (természetrajz) a XIX. századtól került a természettudományi tárgyak közé, 1578-ban jelent meg Méliusz Juhász Péter *Herbárium*-a, amely a botanika oktatásának színvonalát emelte. Időközben tantárggyá vált a zoológia és az orvostudomány, illetve Wesszprémi István négy kötetben megírta Magyarország és Erdély orvosainak életrajzi gyűjteményét. Munkája a hazai orvostörténelem nagy büszkesége! A kollégiumi természettudományi oktatásban kiemelkedő esemény, hogy

– értve az idők szavát – megszervezték a természetrajz és földrajz tanszéket, amelynek első professzora az országos nevű Kovács János (1816–1906) lett.

A szerző könyvének fontos tulajdonsága, hogy fényesen igazolta: „...a tantárgyak oktatásával és művelésével a felsőoktatás felé törekvő Kollégium tanári kara 475 éven át biztosította a természettudományok felsőfokú színvonalon történő megőrzését az Egyetem megalapításáig (1912)”. Ha e tanári karra gondolunk, milyen igaz a nagy angol pedagógiatörténész gondolata, miszerint: „... A teacher effects eternity,

he can never tell where his influence stops” (H. B. Adams). Feladatunk: eredményeik megőrzése és munkájuk folytatása.

Az V. fejezetben Gaál Botond „A természettudományok újbóli jelenléte a hittudományi kutatásokban” címmel mutatja be az általa alapított és vezetett Hatvani István Theológiai Kutatóközpontot, (HITEK, 1993). Az intézmény fő feladata a természettudományok és a theológia kapcsolatának és e kapcsolat határainak kutatása.

A recenzens úgy látja, hogy a kötet dokumentációja, a képek és a fotók, a szerkesztés példás, az ügy iránt elkötelezett emberek alkotása. Ugyancsak szerencsésnek gondolom, hogy az irodalomjegyzék lábjegyzetben és nem a kötet végén szerepel. Az elegáns nyomdai kivitel, a szép betűk a debreceni Kapitális Nyomda hozzáértését bizonyítják. A könyv minden alko-

tójának köszönet jár azért az örömrét, amelyet a gondolkodó magyaroknak okoztak.

Gaál Botond könyvének olvastával (rostálva a sok-sok lehetőséget!) a következő gondolatokat kell a mai olvasók számára kiemelni.

1. „...A haza javát a nemzeti és európai tudományos értékekhez való kötődés segíti elő, ez a természettudományok oktatásából, műveléséből és értékteremtővé válásából mérhető le igazán” (Gaál I., DE TEK-elnök, 2012).

2. „...Az itt tanító professzorok úttörő szerepet játszottak az egzakt természet-

tudományok magyarországi meghonosításában, bevezetésében, művelésében.”

3. A peregrinatio, amelynek elsődleges oka a református egyetem hiánya volt, három szinten szolgálta a magyar református tudományosságot: a) az európai egyetemek legfrissebb ismeretanyagát hozta haza; b) gyümölcsöző kapcsolatok alakultak ki; és c) a hazatérő diákjaink mindig hoztak egy-egy értékes könyvet a kollégiumi Nagykönyvtárnak. (A magam részéről jegyzem meg, hogy mivel abban a korban nemzetközi tudományos folyóiratok nem voltak, a nemzetközi tudományos információ a levelezés útján létezett, lásd pl. Gauss–Bolyai levelezése stb.)

4. A természettudományok kollégiumi oktatása révén kialakult világképet a theologia művelésében ma is hasznosítják (HITEK).

5. A Kollégium 475 éve alatt magyar református értelmiséginek lenni Magyarországon mindig nehéz volt, de nem volt lehetetlen. A tanárok áldozatvállalása, személyes példája olyan diákságot hozott létre, amely történelmi időkben nemcsak az eszét, a tudását, hanem ha kellett, a gerundiumot is hatékonyan forgatta. A köztük felnőtt tanítvány, Arany János híres verssora rájuk is igaz: „...de egy se bírta mondani, hogy éljen Eduárd!” A debreceni tanárok és diákok az elmúlt évszázadok alatt megtapasztalt sorsát e hazában talán a kolozsvári művelődéstörténész, Benkő Samu akadémikus látta a legjobban:

„...Patinás nevek és a feledés homályába süllyedt névtelenek életének, művének példája tanúsítja, mennyi gond, mennyi keserűség jutott ki ezen a történelmi tájon azoknak, akik a közösség sorsával azonosuló életüket a maguk választotta értelmiségi létformák vala-

melyikében próbálták becsülettel végigélni, s hogy mennyiszor ragyogott fel mégis – s mennyi változatban ragyog fel késő századok után is – példájukon át az alkotás gyönyörűsége” (1984). Kötéltáblára kívánczoló gondolatok!

6. A szerző könyvét a protestáns oktatás-szociológia aspektusából is értékesnek kell tartanunk.

7. A történész munkája során általában egy adott korszakhoz kötődik. Ezt teszi az oktatás- és neveléstörténész is, de témája miatt neki (ha akarja, ha nem!) más korszakokba is át kell rándulnia. (Pedig, mint mondják: ott nincs otthon!) Ki kell a saját módszereit alakítania.

Ezt teszi maga Gaál Botond is, sikerrel. Tárgyát az adott kereteken belül sokszereplős, többsíkú történetként kezeli a történelmi idő függvényében. Nem regényt, hanem szigorúan vett, mégis olvasmányos tudományos munkát írt.

Németh László írja:

„...A szellemiség örök ösztöne: a jelenségeket együtt, egyben látni. A szellem: rendező nyugtalanság. A szellem nem tud belétörődni az elszórt tények halmazába, ő az összefüggéseket keresi. Nem elég a világ, világkép kell. [...] A szellem emberét épp az jellemzi, hogy nem olthatja el magában a teljesség szomját, s nem nyomhatja el az egész iránti felelősség érzetét. Szívesen foglalkozik a részletekkel, de az egész felől száll feléjük” (*Pedagógiai íráskok*, Bukarest, 1984).

Nos, a debreceni tanári szellem pontosan ilyen, s különösen ilyen a tárgyait nemcsak tanító, hanem művelő tudós tanár szellemisége. (Nem véletlen, hogy a már életében nagy nevet szerzett szegedi professzor, Grezsa Ferenc a Tiszatájban tette közzé egyik legfontosabb írását:

„Hova lett a tudós tanár?” Valóban: hova lettek? A nemzet jelenlegi helyzetében – ez sorskérdés!

8. A kötet értékét mutatja, hogy: *a)* sokévi; és *b)* alapos munka, hatalmas adatbázis alapján készült, szép magyar nyelven. Olyan munka, amelyet az ember állandóan elővesz!

A tárgyalásmód tárgyilagos, nem vitairat esetleg más felekezeteink kárára. A tárgyilagosságát az is igazolja, hogy rámutat: az önálló hazai protestáns természettudományos oktatás nemcsak emberi hibák, hanem megtalált sikeres (mert időtálló!) megoldások története is.

9. A HITEK fontos vonása, hogy nemcsak theologiai kérdésekkel foglalkozik, hanem nyitott minden olyan speciális kérdésre, amely lokális (a Kollégium, a város), regionális (DAB), ill. országos és globális (Európa) relációkat érint.

10. A Magyar Református Egyház kezdettől fogva igényelte a felsőfokú oktatást, az egyetemet. A vallás európai és nemzeti jellege miatt a mindenkori idegen hatalmak ezt rendre megakadályozták. Időszerű lenne, ha az évszázadokon át dédelgetett reménység, az egyetemi protestáns theologiai kar Magyarországon is megvalósulhatna, ahogy az szerencsésebb történelmű országokban megvalósult.

Kötelességeim közé tartozik, hogy a jó ügy érdekében néhány észrevételt te-

gyek. Hiányolom a név- és tárgymutatót, mert ez a kitűnő kötetet hatékonyabbá, jobban használhatóvá tenné. Másfelől: a Kollégiumban évszázadok óta ismert latin mondás: „mens sana in corpore sano in civitate sana” elve bizonyossá teszi, hogy a theologia és az ökológia, a Biblia és a környezettudomány kapcsolata „eleitől fogva” központi kérdés volt. A Biblia tanítja, hogy az ember hódítsa meg a Földet. De azt nem, hogy: tegyék is tönkre, mérhetetlen önzések, mohóságok és butaságok alapján. Márpedig régóta ezt teszik. Így érdekes lenne nyomát lelteni annak, mikor figyeltek fel a kollégiumi természettudományok oktatói és theologusok a teremtett világ mint környezet károsodásaira és a védelem szükségességére.

Jó és bölcs dolog ezt a szép könyvet kézbe vennünk, amely a hazai oktatás- és neveléstörténetnek nagy nyeresége, a kutatásnak megbízható forrása. A munka melegen ajánlható a tanárképző főiskoláknak és egyetemi karoknak, theologusoknak, a művelt Olvasókörzőségnek. „Ha én miniszter lennék” (Németh L.), a munkát az érintett intézmények hallgatói számára kötelező olvasmánnyá tenném. És döntésemet nem vonnám vissza! Gratulálok a szerzőnek!

Mózsa Szabolcs

PAUL LAWRENCE

Bibliai kéziatlasz

Szerkesztő: Richard Johnson
ISBN 978-963-558-249-5

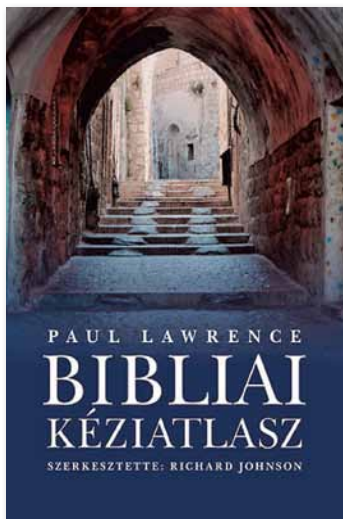
Kiadó: Kálvin János Kiadó, Budapest, 2014 (192 oldal)

A tudományos világ különös vállalkozásai közé tartozik az atlaszok szerkesztése, főként, ha hazai szemmel nézünk a témára. Mondhatni a magyar könyvpiacra magyar szerzők által készített, szerkesztett tematikus atlaszok száma szinte konvergál a nulla felé, amely helyzetben az erre vállalkozó könyvkiadók a külföldi anyagok lefordításával és hazai terjesztésével igyekeznek javítani. Ennek részeként jelentette meg a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója 2014 végén a Paul Lawrence és Richard Johnson nevéhez fűződő *Bibliai kéziatlaszt*. A két brit teológus-bibliatudós által összeállított atlasz külföldön is nagy sikereket aratott, így nem kérdéses, miért pont erre esett a Kálvin Kiadó választása.

Mivel egy *kéziatlaszról* beszélünk, így dimenziója is arra törekszik, hogy minél könnyedebben lehessen kezelni, illetve esetleg mozdítani. Mondható, hogy az atlaszszerkesztés egyik végpontjával

van dolgunk a kislakú, mindössze 191 oldalas, puha kötésű kiadvány esetében. A másik végpontként a 2013-ban Freiburgban a Herder által megjelentetett bibliai atlaszt (*Herders Neuer Bibelatlas*) nevezhetjük,¹ amely 400 oldalas terjedelmével, kemény, nagylakú kötésével látványra maga mögé utasítja a Lawrence-féle kötetet. Két külön dimenzió, két külön szerkesztési elv és célközönség. A Lawrence-féle kötet világos előnyei közé tartozik a kicsi formátum, amely a már említett hordozhatóságot teszi lehetővé. Ez a szerkesztési elv azonban nyilvánvalóan azzal a hátulütővel jár, hogy a kötetbe fog-

lalható információmennyiség igencsak limitált. Ez világosan minden összegző hangvételű kötet esetében így van, még az átfogó lexikonok sem alkalmasak arra, hogy egy adott témáról minden részletkérdést tárgyaljanak. Ez a limitált terjedelem az atlasz programját is világosan kijelöli: nem a tudományos közönség számára készült a kötet, sok-

¹ ZWICKEL, W.–EGGER-WENZEL, R.–ERNST, M. (Hrsg.): *Herders Neuer Bibelatlas*, Freiburg, Verlag Herder, 2013.

kal inkább az érdeklődő hívek számára, akik szeretnének a Biblia világával kicsit közelebbről, jóval organikusabban megismerkedni, könnyebben hozzáférhetővé téve ezzel a Szentföld történelmét és kultúráját.

Az atlasz követi a Biblia narratív szerkesztését, így a Genézis könyvétől a Jelenések könyvéig láthatjuk a bibliai történelem ívét térképekkel (is) illusztrálva. A bevezető fejezet jól érthetően körülhatárolja a kiadvány dimenzióit, leszögezi határait. Az egyik legfontosabb elem e fejezetben az, hogy rámutat: nem a kortárs tudományos viták valamely pártjára kíván állni a kötet, de felhasználja korunk kutatási eredményeit is. A Biblia történelmi, földrajzi és teológiai aspektusait közös háló alatt tárgyalva kíván betekintést nyújtani nemcsak Palesztina, de az ókori Közel-Kelet egészébe. A kiindulópont a Biblia maga: az első fejezet a bibliai corpus egészét veszi közelebbi vizsgálat alá, eligazítva az Ószövetség és az Újszövetség fogalmai között, kitérve az olyan tudományos terminusokra is, mint a *deuterokanonikus könyvek* fogalma.

A 191 oldalas kötet törzsrésze minden oldalpáron egy-egy fejezetet tartalmaz, összesen 82 egységre tagolva azt. Ezenfelül tartalmaz még egy fogalommagyarázó *Kislexikon* fejezetet, irodalomjegyzéket, tárgy- és névmutatót, valamint a képforrások jegyzékét. Minden fejezet/oldalpár tartalmaz térképet, illetve egyéb illusztrációt. A térképek között találunk elsősorban a domborzatra fókuszálóakat, fellelhetőek a gazdasági földrajzot (vagy éghajlatot) tárgyaló és bemutató oldalak, hadjáratokat, településeket elhelyező fajtákat, illetve néhány „kvázi” térkép, amelyek ikonikus épületek rekonstrukciós fantáziarajzait tartalmazzák. Ilyen például

a pusztai vándorlás korszakának Szent Sára vagy a salomoni Templom, illetve a heródesi Templom és Templom-hegy rajzai. A térképek melletti illusztrációk pedig elsősorban az adott témához kapcsolódó palesztinai vagy egyéb ókori közel-keleti régészeti leletek bemutatását szolgálják. Erre kiváló példa a 36–37. oldalon található „A törvényadás” című fejezet, melynek térképe egyrészt megkísérli lokalizálni a Hóreb-hegyet, illetve bemutatja Hammurápi törvénytételét is, reflektálva a jelenségre egy hettita törvénykönyv és a Tízparancsolat összevetésével is. Hasonló kitekintést ad az „Izrael királyai” (80–81. old.) fejezet is, amely megemlíti Omri és Mesa konfliktusát, bemutatva a Mesa-sztélét is. A régészeti leletek mellett rengeteg légi felvételt is közöl az atlasz, bemutatván egy-egy kiemelt esemény helyszínének mai látképét is. Így láthatunk légi felvételt a Héródionról (129. old.) a Nagy Heródest tárgyaló fejezetben, vagy a Jordán alsó folyásának vidékéről Jézus megkísértésének feltételezhető helyszínéről (136. old.).

A kulturális párhuzamok mellett Palesztina tágabb környezetét is igyekszik bemutatni a kiadvány, annak érdekében, hogy az említett párhuzamosságok élőbbé és könnyebben érthetővé váljanak. Ennek megfelelően külön fejezet foglalkozik az ókori Egyiptommal, Mezopotámia prominens, nagy birodalmakat alkotó államaival (Babilon, AsszírIA), a tengeri népekkel (elsősorban a filiszteusokkal), az Akhaimenida birodalommal, Nagy Sándorral és a Római Birodalommal, vagy éppen Türosz városával és annak kereskedelmi hálózatával. E típushoz kapcsolhatóak még azon fejezetek, amelyek nem az egyes bibliai események és jelenségek mellé helyeznek párhuzamokat, hanem a tör-

ténelem mellett az egész ókori Közel-Keletre jellemző információkat közölnek. Ennek értelmében külön térkép és fejezet foglalkozik az ókori Közel-Kelet etnikai berendezkedésével (az 1Móz 10-ben olvasható táblázatra támaszkodva), az írás különféle típusaival, a nyelvek sokaságával, illetve az ezeket megőrző ókori irattárakkal. Külön kiemelendő a 148–149. oldalakon található „Utazás a római világban” fejezet, amely a páli missziókba fektetett időt és munkát igyekszik illusztrálni, bemutatva az utazás lehetőségeit és az abból adódó nehézségeket is.

Az atlasz teljes egészére jellemző a térkép- és illusztrációközpontúság. Nem találni olyan fejezetet a kiadvány átlapozása során, amely nagyobb hangsúlyt fektetne az olvasható információkra, mint a térbeli elhelyezésre. Talán ezen a ponton választható el egymástól élesen a *Herders Neuer Bibelatlas* a *Bibliai kéziatlasztól*. Mivel az előbbi inkább a tudomány világa számára készült, igen gyakorta találkozunk olyan fejezetekkel, amelyek alig vagy szinte egyáltalán nem tartalmazznak semmiféle illusztrációt. Más szempontból természetesen a nyalakú atlasz egyben igazi adattár is, főleg ha arra a tényre gondolunk, hogy helynévmutatójában kb. 1000 település és földrajzi terület nevét találhatjuk meg. Ehhez csatlakozik még egy másik igen impozáns regiszter, amely az egyes bibliai könyvek bizonyos fejezeteinek, verseinek említéseit gyűjti össze a kötet oldalaira mutatva (kiegészítve Josephus Flavius utalásaival és egyéb jelentős feliratok és iratok hivatkozásaival) – talán az ilyesfajta információkban mérhető le igazán az a dimenzió, amelyben a *Herders Neuer Bibelatlas* megszerkesztésre került. Világos, hogy tudományos természetéből

adódóan minden kérdésben jóval részletesebb beszámolókkal szolgál, mint a Lawrence-féle kiadvány, azonban a két kötet hasonlóságai is szembetűnőek. Az ismeretterjesztő és a tudományos megfogalmazás ugyanazon az alapon fekszik: adott a Biblia, amelynek tartalma és az azt körülvevő világ együttes ismerete képes világos képet rajzolni akár kutatók, akár az érdeklődő hívek számára. Mivel mindkét kötet alapvetően konzervatív megközelítéssel dolgozik, ezért hasonló módon követik a bibliai narratív szerkezetét az egyes kérdések megtárgyalásában, sosem cáfolatokat vagy megerősítő, igazoló jelenségeket keresve, sokkal inkább az amúgy is ismert építményt még jobban körüljárva. A két kiadvány közötti alapvető különbség tehát nem a hozzáállásban, hanem a tálalásban található meg.

Sajnos a *Bibliai kéziatlasz* erényei mellett rendelkezik néhány szembetűnő hibával is, amelyek nem a képanyagban, hanem a szövegben lelhetőek fel. Bizonyos helyeken bekerültek olyan nyilvánvaló hibák, amelyeket egy ilyen színvonalú kiadvány nem engedhet meg magának. Ezek közül talán a legszembetűnőbb az „Utazás a római világban” fejezet kezdő bekezdésében (148. old.) maradt benne:

„A római béke

Augustus győzelme Marcus Aurelius felett Kr. e. 31-ben békét – az úgynevezett pax Romanát – és növekedést hozott a világba. [...]”

Egy ennyire nyilvánvaló hiba (akár az eredetiből származik, akár a fordítás során került bele) sokban tudja rombolni egy ilyen hiánypótló kötet renoméját.

Összegzőként tehát elmondható, hogy egy világszínvonalú munkát sikerült végre magyar nyelven az olvasóhoz eljuttatnia a Kálvin Kiadónak, amely

néhány hibája ellenére is megállja a helyét. Felhasználása pedig talán sokrétűbb is lehet, mint egy vaskos tudományos atlaszénak. Tökéletesen alkalmas lehet hittanórák, bibliaórák alkalmával a diákok és hívek számára, egyetemi

hallgatók is remekül készülhetnek belőle ókori tárgyú vizsgáik alkalmával, de remek segédkönyv, illetve *kézikönyv* lehet a kutatók, tanárok és lelkészek számára is.

Fejes János

MEGAN BISHOP MOORE–BRAD E. KELLE

Biblical History and Israel's Past.

The Changing Study of the Bible and History

Szerző: Megan Bishop Moore–Brad E. Kelle

ISBN 978-0-8028-6260-0

Kiadó: Eerdmans, 2011 (518 oldal)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a görcső alá vett munka az ókori Izrael története kutatásának olyan komprehenzív összefoglalója, amely a 21. század első felében egykönnyen standard kutatástörténeti kézikönyvvé válhat. A csekély félezer oldalas (!), 2011-es keltezésű, ifjú titánnak számító kézikönyv a kutatástörténeti munkák olyan klasszikusai mellé kíván lépni, mint amilyen az ószövetségi bibliai teológia területén James Barr kutatástörténeti összefoglalója (*The Concept of Biblical Theology. An Old Testament Perspective*, Fortress, 1999, 715 oldal), avagy Kenneth A. Kitchen, ószövetségi kutatástörténetet is magába olvasztó nagyszabású munkája (*On the Reliability of the Old Testament*, Eerdmans, 2003, 662 oldal).

Az összefoglaló munka kifejezett célkitűzése (lásd 1–5. old.), hogy az ókori Izrael, mi több, Szíria-Palesztina ókori történeti kutatásának változásait és kiterjedt szakirodalmát főként a 20. század második felétől napjainkig mutassa be. Teszi ezt azért, mert az ókori Izrael kutatásának területén a múlt század második felétől figyelhető meg az a gondolkodásbeli fordulat, amely mentén az ókori Izrael, illetve a szíria-

palesztinai régió történeti kutatása a bibliai szöveg háttértudományából előlépett egy önálló, ókortörténeti területté. Szíria-Palesztina ókori története a múlt század második felétől sokkal szélesebbé vált, mint a bibliai Izrael történetének segédtudományként való leírása. E múlt század második felétől érzékelhető váltás mentén mára „bibliai kortörténet” helyett „Szíria-Palesztina ókori története” kutatásáról kell beszélnünk. A munka célkitűzése tehát igazolható vállalkozás, hiszen éppen ez az a korszak, amely kutatástörténetileg ilyen átfogó módon még nem került feldolgozásra. Az Ószövetség, illetve az ókori Izrael kritikai kutatásának története 1970-ig ugyanis már így is éppen elég hathatós feldolgozásra került ószövetségi bevezetéstani munkákban, kutatástörténeti összefoglalókban (lásd G. W. Ramsey: *The Quest for the Historical Israel*, John Knox, 1981), még magyar nyelven is (lásd Karasszon István: *Izrael története a kezdetektől Bar-Kochbáig*, Új Mandátum, 2009; uő: *Az Ószövetség regénye. Sugárutak és zsácutcák a kutatástörténetben*, L'Harmattan, 2011).

Az összefoglaló munka az ókori Izrael kutatásának újabb történetét a pátriárkák korától egészen a fogság utáni,

1 Karasszon István *Izrael történetének* recenzióját lásd *Igazság és Élet* (2011/2), 384–389., ill. kutatástörténeti összefoglalójának recenzióját lásd e folyóirat korábbi számában (2011/2), III–II2.

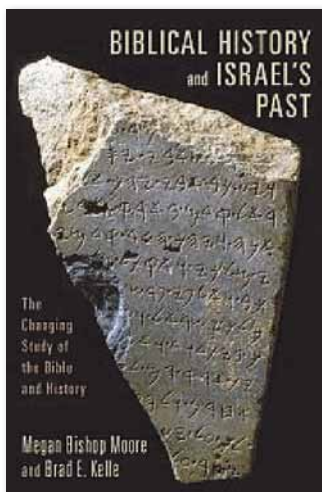
intertestamentális korig terjedően öleli fel, egy bevezető és egy záró, illetve nyolc különálló fejezetben (2. fejezet: Pátriárkák és mátriárkák, 43–76. old.; 3. fejezet: Izrael születése, 77–144. old.; 4. fejezet: A királyság korszaka 1 – a források, 145–199. old.; 5. fejezet: A királyság korszaka 2 – az egységes királyság korszaka, 200–265. old.; 6. fejezet: A királyság korszaka 3 – A vaskori Izrael és Júda királyságai, 266–333. old.; 7. fejezet: A fogság korszaka, 334–395. old.; 8. fejezet: A fogság utáni korszak, 396–464. old.). Izrael történetének egy-egy meghatározó korszakára, valamint a kapcsolódó kurrens szakirodalom kiértékelésére így 50–100 oldalt szán a kézikönyv.

A sematikusra vett bevezető fejezet (1–42. old.) az Ószövetség kritikai kutatásának úttörő klasszikusaira (Julius Wellhausen-től Albrecht Altig) angolszász pragmatizmussal csupán 17 oldalt szán, ami még a fenti célkitűzés függvényében is igen kurtának tűnik. A könyv mentségére legyen szólva, hogy később az Izrael egyes korszakait tárgyaló fejezetekben újra és újra visszatér az Ószövetség-kutatás klasszikusainak elképzeléseihez. Az Izrael története meghatározó korszakainak, valamint a kapcsolódó kurrens szakirodalomnak a kiértékelésére viszont annál inkább használható – informatív és rendszerező, egyben roppant didaktikus és olvasmányos. Miután az utóbbi években az Izrael története kutatásban az úgynevezett minimalista-maximalista skálán számos megközelí-

tés született, kutatástörténeti bevezető nélkül nem is igen lehet eligazodni a szakirodalmi áradatban. Ez a munka igen közérthető módon mutat rá azokra a kutatástörténeti súlypontokra, amelyek mentén bárki rendszert találhat az adott kutatási területen, történeti korszakban.

A munka Izrael egyes korszakainak kutatástörténeti feldolgozásában a következő séma szerint halad: *1. Kutatástörténet a kezdetektől 1970-ig.* Egészen a múlt század 70-es éveitől a nagy összefoglaló Izrael-történetek (és maga az

Izrael története kutatás) a korszakok tárgyalásában lényegében az ószövetségi történetvezetés korszakai mentén haladtak (pátriárkák, exodus, honfoglalás, letelepedés, korai egységes királyság, kettészakadt királyság: Izrael és Júda stb.). E korszakok tárgyalása tulajdonképpen az adott korszakhoz rendelt bibliai szövegek történetkritikai olvasatát jelentette, kiegészítve azokat olyan

Biblián kívüli, írásos és tárgyi bizonyítékokkal, amelyek segítettek megérteni a bibliai szöveget, avagy alátámasztották annak leírásait. (Az ilyen megközelítéssel írt Izrael-történet klasszikus példája John Bright *Izrael története* – eredeti megjelenés: 1959.) *2. Kutatástörténet 1970-től 1990-ig.* A múlt század 70-es éveiben a bibliai pátriárkák történetiségét megkérdőjelező kutatók munkái (Thomas L. Thompson: *The Historicity of the Patriarchal Narratives*, 1974; J. Van Seters: *Abraham in History and Tradition*, 1975) körül kialakult heves

viták a 80-as évek végére odavezettek, hogy Izrael korai tradícióinak (pátriárkák, exodus, pusztai vándorlás) történeti tárgyalása teljességgel eltűnt a korszak Izrael-történeteiből (lásd J. Maxwell Miller–John H. Hays: *The History of Ancient Israel and Judah*, 1986). Ilyenformán az ókori Izrael történetének tárgyalása e korszak Izrael-történeteiben immáron csupán korai vaskori kezdőponttal indult: a korai izráeliták megjelenésével és letelepedésével a palesztinai középső hegyvidéken. 3. *Kutatástörténet 1990-től napjainkig*. A 90-es évektől napjainkig a kritikai tendencia tovább erősödött, melynek eredményeként az egységes királyság léte, illetve Dávid és Salamon személyének történetisége is megkérdőjeleződött (lásd leginkább Philip R. Davies: *In Search of „Ancient Israel”*, 1992). E 90-es években erősen minimalistának számító álláspont, noha mérsékeltőbb körökben is visszhangra talált, még nem eredményezte olyan átfogó munka megszületését, amely az ókori Izrael és Júda történetét az egységes királyság korszakát elhagyva, alapállásból egymástól függetlenül kezelné, illetve a Kr. e. 9. században az északi Omridák királyságának felemelkedésével kezdené.

Összegezve tehát elmondható, hogy az ókori Izrael és Júda történetének megírásában egyre kisebb szerepet kap az ószövetségi beszámoló, ehelyett viszont egyre nagyobb szerephez jut a szíria-palesztinai térség történetének pusztán archeológiai leletekre, illetve társadalomtudományi modellekre támaszkodó rekonstruálása. Ezzel együtt az átfogó, *longue durée* Izrael-történetek helyett célzott korszakok, illetve célzott kistérségek szociokultúrájának rekonstruálása a meghatározó, melyek immáron sokkal inkább célzott szakta-

nulmányokban jelennek meg. E kutatás-történeti trendek mentén egy amalgám „ókori Izrael” helyett végeredményként két, jól elkülöníthető Izraelt kapunk a korszakban: egy „bibliai Izraelt” és egy „Biblián kívüli Izraelt”, amelyek innentől kezdve nem akarják egymást sem bizonyítani, sem pedig cáfolni.

Jelen összefoglaló munkát két irányból lehet kritikával illetni. Egyrészt kritikaként meg kell jegyezni, hogy a munka a kapcsolódó szakirodalom feldolgozásában korántsem teljes körű. A nagy összefoglaló Izrael-történetek elemzésének sorából fájoan hiányzik a kivételes francia Ószövetség-tudós, Roland de Vaux két kötetes Izrael-története (*Histoire Ancienne D’Israel*, Párizs, 1971, 1972). E munka elemzése azért lett volna kifejezetten érdekes, mert az újabb Izrael-történetekkel ellentétben de Vaux komolyan foglalkozott Izrael vaskort megelőző előtörténetével; a pátriárka-történetekkel, az exodus és a pusztai vándorlás hagyományaival, letelepedéssel, a bírák korával. Továbbá nem lehet nem észrevenni, hogy a német nyelvű szakirodalom összegyűjtése és feldolgozása e kutatástörténetben csupán a legjelentősebbekre korlátozódik, ami azért is érthetetlen, mert az angolul olvasó célközönségnek épp ezek a források elérhetetlenebbek, ismeretlenebbek.

Másrészt talán túl könnyen is felismerhető, hogy a szerzőpáros munkája mely hangokat preferálja a kutatástörténetben. A munka sokkal több figyelmet szentel a minimalista és a középutas kutatásoknak, mint a maximalista megközelítéseknek. Abban ugyan egyetérthetünk a szerzőpárossal, hogy a tudományos szakszerűséget sok esetben mellőző tradicionális-fundamentalista kvázi szakirodalom kimerítő ismerteté-

sének nem sok hozadéka lenne e kutatástörténetben, azonban a maximalizmus leginkább komolyan vehető mai képviselőjének, Kenneth A. Kitchen munkájának (*On the Reliability of the Old Testament*, 2003) részletes ismertetése jelentősen hozzájárulhatott volna egy kiegyensúlyozottabb kutatástörténeti munka megszületéséhez. Kenneth A. Kitchen munkája csupán a pátriárkák korszaka kapcsán kerül részletes kiértékelésre (64–66. old.), azonban a többi korszak tárgyalása kapcsán munkájának említése megmarad érintőlegesnek. Példának okáért kifejezetten érdekes lett volna, ha az újabban a viták keresztültüzében lévő egységes monarchia korszaka, illetve Dávid és Salamon történetisége tekintetében Kitchen érvei részleteiben is ismertetésre kerülnek.

Összefoglalva tehát az Izrael története kutatásának területén születő újabb tudományos szakirodalom mintegy használati utasításaként is tekinthetünk erre a munkára, hiszen nem árt tisztában lenni azzal, hogy egy primer tudományos monográfia, avagy szaktanulmány milyen áramlathoz tartozik, illetve miben rejlenek megközelítésének erősségei és gyengeségei. Ilyen kiértékelő munkákra a kutatás folyamán mindig szükség van, és ez a munka jelen pillanatban a legnaprakészebb és legátfogóbb a nemzetközi könyvpiacra – bátran ajánlható minden olyan teológusnak, doktorandusznak, kutatónak és értelmiségi laikusnak, aki az ókori Izrael történetével mélyebben foglalkozni kíván.

Jenei Péter

ULRICH LUZ

Theologische Hermeneutik des Neuen Testaments

Szerző: Ulrich Luz

ISBN 978-3-7887-2877-9

Kiadó:

Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlagsgesellschaft, 2014
(579 oldal)

A berni emeritus újszövetségi professzor, Ulrich Luz neve a magyar teológus- és lelkészközösség számára nem ismeretlen, hiszen több rövidebb lélegzetű tanulmánya és könyve magyar fordításban is megjelent (*A vizsály könyve? Egy Biblia – sokféle értelmezés; Evangélium és hatástörténet; Máté Jézustörténete; A zsidó Jézus*; valamint „...kitartóan részt vettek a közösségben...”), amelyek a magyar teológusok körében is a sokat forgatott könyvek közé tartoznak.

Az *Újszövetség teológiai hermeneutikája* nemcsak Ulrich Luz utolsó tizenöt évi kutatómunkájának és diákokkal, valamint kollégáival folytatott élénk tudományos vitáinak az eredménye, hanem valószínűleg joggal nevezhető a német ökumenikus EKK-kommentársorozatban megjelent négykötetes Máté-kommentár mellett életműve alapvető darabjának.

A hermeneutika a helyes „magyarázat”, illetve „fordítás” tana. Magyar nyelven elsősorban Bolyki János professzor említendő, aki *Az újszövetségi írásmagyarázat elvei, módszerei és példái* (1998) című könyvét tulajdonképpen új református hermeneutikának szánta, amely gazdag történetkritikai, műfaj- és irodalomtörténeti, valamint exegetikai példákkal illusztrálja hermeneutikai elveit és módszereit, így nem csoda,

hogy nagy sikerre tett szert és napjainkig nemcsak a református teológusok kézikönyve. Az angol bölcész, evangélikus Fabiny Tibor által szerkesztett *Hermeneutikai Füzetek* kiadványain keresztül áthatunk mélyebbre a bibliai hermeneutika és irodalomtudomány témakörében. A *Szóra bírní az Írást-Újra* (2010) kiadvány a modern bibliakritikai irányzatokat mutatja be, hasonlóan Tőkés István *Új hermeneutikájához* (1999), amely az elmúlt ötven év szakirodalmában nyújt útmutatást. A sorozatban kimondottan újszövetségi hermeneutikával egyedül Horváth Orsolya *A leleplező Ige* (2013) című kötete foglalkozik. Ulrich Luz újszövetségi teológiai hermeneutikája azonban nemcsak terjedelemben szárnyalja túl az eddigi magyar nyelven megjelent hermeneutikai irodalmat, hanem intenzitásával és párbeszédre való hívásával is, amellyel megragadja, és egyben foglyul ejti olvasóit.

Az előszóban (V–VII. old.) Ulrich Luz két célt tűz ki könyve számára, amelyet előrehaladott teológiahallgatók és teológiai érdeklődésű személyek számára információs és tankönyvnek szán: először is fontos hermeneutikai tételekről akar alapismeretet nyújtani, másodszor a teológiai személyiségformálódáshoz szeretne hozzájárulni. A két cél a könyvön vörös fonálként húzódik keresztül. Az első célt teológiai, iroda-

lomtörténeti, pszichológiai, filozófiai, újszövetségi, patrisztikus és reformáció korabeli hermeneutikai elvek alapinformációjának ismertetésével tölti be. Ezt nemcsak egyszerűen leíró és ismertető formában teszi, hanem elemzi, kérdezi és a mai nyugat-európai protestáns egyházi kontextus számára mutatja fel az egyes hermeneutikai tanok lehetőségeit és buktatóit. A másik cél követése egy, az olvasóval folytatott folyamatos párbeszédben kristályosodik ki. A könyvet nem lehet anélkül olvasni, hogy ne bocsátkoznánk személyes teológiai diskurzusba a szerzővel, és olvasás közben ne fordítanánk le az olvasottakat személyes álláspontunk pontosítására és saját élethelyzetünk, valamint egyházi kontextusunk helyzetére.

Ulrich Luz nem is próbálkozik meg egy általános érvényű hermeneutika felvázolásával, de még csak bibliai hermeneutikával sem. Alaptéziseit az első fejezetben hat pontba foglalja (17–26.

old.): 1. Egy *saját* újszövetségi *speciális* hermeneutikát akar olvasói elé tární, amelyben a kétezer éves újszövetségi szövegek olvasása, megértése és az itteni és mostani élethelyzetre való magyarázata folyamatában az univerzálisan érvényes hermeneutikai alapelvek végességére figyelmeztet. 2. Egy újszövetségi hermeneutika egyik fő feladatának tartja, hogy olvasmányát „idegen vendégként” (Hans Weder) fogadja, akit az olvasó meghallgat, és akivel beszédbe elegyedik. Mivel a bibliai történetek is-

merősek a számunkra, egyes élethelyzetekben már szóltak hozzánk, valamint az egyházi hagyomány egy bizonyos tradíciója hatása alatt állunk, ezért sokszor már előre tudni véljük, mit is akarnak a szövegek mondani. Ez azonban csapda. Nagy odafigyelést követel, hogy valóban a szöveget halljuk meg saját kontextusában, és ne rögtön magunkat halljuk és lássuk meg a történetekben. 3. Ehhez kapcsolódik a következő pont is. Ulrich Luz a metódusokat eszközöknek tartja, melyek arra szolgálnak, hogy a szövegeknek visszaadják idegenségüket. A metódusok széles palettáját nem lehet elfogadható és elvetendő metódusok csoportjára osztani, csupán olyanokra, amelyek relatív előnyt élveznek a módszerek sokszínűségében. Azokat a metódusokat, amelyek a szöveget kikérdezik, mint pl. a filológia, relatív előnyben kell részesíteni a történelmi, szociáltörténeti, pszichológiai vagy antropológiai módszerekkel szemben. A szöveg

idegenségét pedig a történeti metódusok tartják rövidebb-hosszabb ideig tiszteletben a legtöbb szinkrón, strukturális és irodalmi metódussal szemben. 4. Az újszövetségi szövegeknél figyelembe kell venni, hogy sokszor hermeneutikai útmutatásokat is tartalmaznak. Ezeket az útmutatásokat követve juthatunk el a szövegek valódi magvához. 5. A bibliai történeteknek nemcsak egy értelmezési lehetősége van. Különböző helyzetekben, különböző személyekhez másként szólnak. A mi feladatunk az újszövetsé-

gi szövegeket ma, a mi élethelyzetünkre lefordítani egy párbeszédben, amely a szöveget egyenértékű társként kezeli. 6. Végezetül az újszövetségi hermeneutikának komolyan kell vennie a szövegek igazságigényét anélkül, hogy értékelné őket.

Az újszövetségi teológiai hermeneutika feladatának megállapítása után Ulrich Luz az újabb európai teológiai hermeneutikákat mutatja be a második fő fejezetben (29–98. old.). Már itt megmutatkozik Ulrich Luz hermeneutikájának különlegessége: míg más szerzők a német protestáns teológia jelentős személyiségeinek írásmagyarázatára szorítkoznak, Ulrich Luz az angolszász irodalom mellett kitér az ortodox teológia hozzájárulására is a hermeneutikai kérdésekhez. Ezáltal bepillantást nyerhetünk olyan írásmagyarázati mód-szerekbe is, amelyekhez máskülönben nem lenne hozzáférési lehetőségünk, vagy egyszerűen felekezeti szempontból nem jut eszünkbe, hogy a mi egyházunk számára is releváns kérdéseket vethetnek fel. A szerző egy ökumenikus hermeneutika lehetőségét csillantja fel, amely oly módon ökumenikus, hogy nem fél saját egyházi tradícióján kitekinteni és párbeszédbe elegyedni más egyházi hagyományokkal.

A legújabb európai újszövetségi hermeneutikákkal folytatott kritikus eszmecserén alapulva fogalmazza meg a svájci teológus professzor saját álláspontját. Az Újszövetség teológiai hermeneutikája elsődleges címzettjének az egyházakat tartja. Könyve végén egy számunkra talán merész metaforában ábrázolja egyházképét, ami inkább egy eszkatologikus kép, aminek a bekövetkezésére még várnunk kell: „Az egyházat, mint társalgó közösséget úgy képzelem el, mint egy házat, amelynek bár van

egy középpontja, például egy melegítő tűz, amely körül emberek ülnek. De ennek a háznak nincsenek külső falai, amelyek más emberektől elválasztanák. [...] Az egyházban, ebben az elválasztó külső falak nélküli házban, emberek ülnek, akik örülnek, hogy még más házak is léteznek elválasztó külső falak nélkül” (558. old.).

Az ekkleziológia Ulrich Luz számára elválaszthatatlan a hermeneutikától. Ez a hangsúly, amely minden fejezet hátterében és metodológiai kérdés értékelésében benne lüktet, teszi a könyvet nemcsak érdekes, magával ragadó olvasmánnyá, hanem emeli nemcsak a teológushallgatók, hanem a lelkészek számára is a kötelező olvasmányok körébe.

A berni újszövetséges arra tanítja olvasóit, hogyan lehet a keresztyén identitásról folytatott diskurzust az egyházon kifelé és befelé nézve szavakba foglalni. Ezen belül fontos kérdéseket vet fel: Hogy lehet ma az egyházat a Bibliára építeni, amely látszólag tetszőlegesen interpretálható? Hogyan lehetséges a mai szekuláris társadalomban Istenről beszélni? Hogyan segíthet ehhez hozzá a hermeneutika egy olyan kulturális kontextusban, ahol Isten mindinkább kizorul a kulturális örökségből?

Ulrich Luz teológiai hermeneutikája ezenkívül az érzékek teljességét megszólító hermeneutika, amely a mai protestáns egyházakban, ahol minden a Sola Scriptura és a prédikációban hangzó Ige körül forog, még gyerekcipőben jár. Ebből az álláspontból kiindulva mutat be fejezetenként egy-egy mozaikdarabot, amelyek lehetővé teszik a Biblia magyarázatát a mai posztmodern korban.

Első mozaikdarabként (99–147. old.) Ulrich Luz a „kis meta-elbeszélések” esélyét vázolja fel, amelyek történetekben, imádságokban, énekekben, érvek-

ben, víziókban, reménységekben, siralmakban, képekben és életképekben beszélnek Istenről, Jézus Krisztusról, az igazságról és a világ kezdetéről és jövőjéről a Biblia fényében.

Ha az Újszövetség szövegét „közleményként” és nem „szövegként” értelmezzük (149–203. old.), szövegmagyarázatunkat a „hermeneutikai négyszög” határozza meg. Ez a feltétele annak, hogy a hermeneutikai négyszög négy sarkában álló szerző, üzenet, címzettek és ezek kontextusát egyformán komolyan vegyük.

A szövegek teljességében való magyarázatához nélkülözhetetlen, hogy ezeket lelki valóságuk kontextusában szemléljük (205–261. old.), mivelhogy a megértés nemcsak egy kognitív folyamat, hanem egy érzékeket átfogó, az érzelmi síkot is magába foglaló tapasztalat. Enélkül a tapasztalat nélkül viszont nem lehet bibliai szövegeket megérteni. Emellett azonban mindig szem előtt kell tartani a szövegek idegenségét és Isten másságát, amiről a pszichológiai írásmagyarázat szívesen megfeledez.

A mélypszichológiai magyarázatok mellett a felszabadulásteológiai és feminista magyarázatok (263–312. old.) is az applikációorientált írásmagyarázatok közé tartoznak. Ezek alapelvei közé tartozik a kontextualitás: ezek a hermeneutikák a szöveg eredeti szituációjából kiindulva a saját életkörüzetük kérdéseire keresnek választ. A szöveggel táncba hívó szövegmagyarázat felnyitja a szemet az elnyomottak és kiszorítottakhoz való részrehajlásra, de a pártosságot mint tudományos metodológiai posztulátumot elveti.

Az Újszövetség értelmét nem csupán szavakban lehet lefesteni, hanem más médiumokon keresztül is, mint amilyen például a kép (313–357. old.). Ulrich Luz

hermeneutikája újabb fontos ökumenikus beszélgetést vezet ezen a fronton a három nagy keresztyén konfesszió között a bibliai képek szerepéről az Írás megértésében.

A filozófus atyákkal folytatott párbeszéd (359–409. old.) fontosságára azért hívja fel a szerző a figyelmet, mert ebben a dialógusban a bibliaolvasó saját helyzetére és a szövegekkel szembeni előértelmezésére vetül fény. Ezenkívül képessé tesz minket más egyházak, kontextusok és kultúrák képviselőivel való beszélgetésre, valamint újabb ökumenikus dimenziókat tár fel.

Majd az újszövetségi szerzőket és szövegeket (411–466. old.), valamint az egyházi tradíciót (467–515. old.) szólaltatja meg Ulrich Luz, és ezáltal közvetít már feledésbe merült impulzusokat a hermeneutika számára.

A zárófejezetben (517–558. old.) a szerző visszatér a nyitó kérdéshez: valóban határtalan az újszövetségi szövegek magyarázata? Ehhez egy irányvonalat keres, amely az írásmagyarázatunkat védőkorlátként védi meg a teljes tesszőlegességtől. Az egyik legfontosabb irányvonal Ulrich Luz számára a szeretetben áll: „A felmagasztalt Krisztusra nézve akkor helyes egy bibliai szöveg magyarázata, ha szeretetet nyújt vagy ér el” (547. old.).

Ulrich Luznak a hermeneutikai mainstreamtől teljesen eltérő újszövetségi teológiai hermeneutikája kihívó, gondolkozásra és állásfoglalásra serkentő, irodalomban és ennek reflektálásában mélyenszántó mű, amely az elkövetkezendő teológusnemzedék alapirodalmában kell hogy helyet kapjon. Habár a szerző a *saját* hermeneutikáját dolgozza ki egy nyugat-európai teológus speciális svájci református egyháza kihívásainak szemmel tartásával, de a magyar refor-

mátus hagyományok és sok gyülekezet vívódása a szekuláris társadalom tipikus élethelyzetével sokban – ha nem is mindenben – hasonlít egymásra. Ezért fontosnak tartanám, ha a könyv nem is egész terjedelmében, de legalább a főbb

fejezetek és tézisek magyar fordításban is megjelenhetnének, és így hozzáférhetővé válnának a magyar teológusok és lelkészek számára is.

Ravasz Hajnalka

KLAUS HAACKER

Stephanus.

Verleumdet, verehrt, verkannt

Szerző: Klaus Haacker
ISBN 978-3-374-03725-4

Kiadó: Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig, 2014 (249 oldal)

Sorozat: Biblische Gestalten 28

Klaus Haacker a wuppertali Kirchliche Hochschule emeritus professzora egy egész monográfiát szentel István vértanú alakjának. A kiadvány a lipcsei Evangélikus Kiadó Biblische Gestalten (Bibliai alakok) című sorozatában jelent meg. A sorozat alapötletét – ahogyan az a kiadó internetes oldalán olvasható (www.eva-leipzig.de) – az a meggondolás adta, hogy a Biblia valójában nem vallási nézetek rendszerezett kifejtése, hanem sokkal inkább emberi életek leírása, emberi sorsok története Istennel, vagy éppen szemben az ő akarásával. Azt pedig, miként lehet Isten akaratának megfelelő módon élni, példaszerűen mutatják be a Szentírás kivételes alakjai. A sorozat 2001-ben egy Józsefről és a patriarchákról szóló kötettel indult; az általunk most bemutatandó könyv már a 28. darabja a sorozatnak.

Kezünkbe véve a könyvet és belepillantva a tartalomjegyzékbe, egyértelművé válik, amit már korábban is sejthetett az olvasó: noha István jelentős szerepet játszott a jeruzsálemi gyülekezet életében és beszéde fontos teológiai tanításokat tartalmaz, mégis nehezen elképzelhető – egyéb források híján – egy közel 250 oldalas könyvet írni róla. Csupán a könyv első fele foglalkozik az Apostolok Cselekedetei azon szakaszával, amelyben István feltűnik a tanítványok körében, és mártíriumát Lukács elbeszéli, a

kötet második fele hatástörténeti kitekintés.

A szerző felidézve az ApCsel 6,1–7 leírását krízismenedzsmentről beszél, az ősgyülekezet első valódi konfliktusának kezelését jellemezve így, amikor is két, a zsidóságon és Jeruzsálemben belül is jelentős csoport, a hellenista zsidókeresztények (értsd görög anyanyelvű zsidók) és az arámi anyanyelvű zsidókeresztények közötti ellentétet idézi fel. Éppen a vita jelentősége miatt, ami egyértelműen nem csupán az első keresztény gyülekezetben vezetett feszültségekhez, hanem annak eredete a zsidóságon belüli ellentétben gyökerezett, kicsit alaposabb kifejtést igényelt volna, hogy jobban megérthessük a konfliktus valódi okát, illetve István védőbeszédének teológiai hátterét.

Az István elfogásáról és tárgyalásáról szóló versek (6,8–15) elemzését egy exkurzus teszi tartalmassá, ami a Templom jelentőségéről szól a korabeli zsidóságban (31–40. old.). Azt ugyan megemlíti a szerző, hogy a Templom lerombolásáról a többi evangéliumtól eltérő módon (lásd Mk 14,58; Mt 26,61, Jn 2,19–21) Lukácsnál első alkalommal az István ellen hozott hamis tanúk kapcsán kerül szó a kettős műben, ámde arra már nem tér ki, hogy ennek mi lehetett a jelentősége. Miért éppen itt szól erről Lukács, és az evangéliumból miért hagyja ki? Ugyan-

így itt sem érint olyan fontos témákat az elemzésében, mint a Jézus és István tárgyalása közötti egyértelmű párhuzamok. Ezt a hasonlóságot érezhetjük megjelenni a nagytanács említésében, a hamis tanúk felvonultatásában, a főpap kérdésében, az Ember fiára történő utalásban (ApCsel 7,56), István imájában és kivégzésekor a megbocsátás kérésében az öt meggyilkolók részére (ApCsel 7,59k). Persze ez nem azt jelenti, hogy ne lennének hangsúlyos különbségek is a két elbeszélés között, ami természetes is, ha figyelembe vesszük, hogy minden írói beavatkozás ellenére, mindkét esetben valós történeti eseményről van szó.

A szerző, mielőtt belekezdene a védőbeszéd elemzésébe, néhány oldalon irodalmi és retorikai bevezetést ad István beszédéhez, amiben megállapítja, hogy Lukács itt is követi a kortárs történetírókat, amennyiben beszédeit úgy alkotja meg, hogy noha egy történetbe vannak ágyazva, mégsem feltétlenül az adott szituációra vonatkoznak, sokkal inkább a mindenkori olvasót szólítják meg és adnak választ aktuális kérdéseire. Mindazonáltal István beszédéről megállapítható, hogy markánsan eltér az Apostolok Cselekedetei többi szónoklatától, ékesen bizonyítva, túlságosan leegyszerűsítjük a kérdést, ha a beszédek pusztán Lukács teológiai meggyőződése visszatükröződésének tekintjük (vö. 46. old.).

Magát a beszédet rövid szakaszokra osztva értelmezi a szerző, szinte versről versre haladva. Abban érezhetünk némi aránytalanságot, hogy a beszéd első 19 versének csupán hat és fél oldalt szentel, míg a maradéknak, a Mózes életét tárgyaló verseknek (ApCsel 7,20–43) húsz oldalt. Noha az is kétségtelen tény, hogy a beszéd központi alakja Mózes, és nyilván az ő személye körül gyűrűzik a

legtöbb konfliktus a zsidóságon belül. A beszéd következő, önálló egységként értelmezett része Isten „lakhelyével” foglalkozik (7,44–50). A szakasz fontossága kétségtelen. Egyfelől úgy vélhetjük, hogy az ebben megszólaló Templommal szembeni kritika lehetett az egyik oka István megkövezésének – lásd a korábban megjelenő hamis tanúk vádjait. Bár ez esetben, akkor a vádak maguk mégsem voltak hamisak, maximum a vádlók. Másfelől ráirányítja a figyelmünket arra a teológiai problémára, ami nyilván nemcsak a zsidóság, hanem a megszülető keresztyénség központi kérdése is lehetett: van-e különbség az istentisztelet helyei között? A Templomban vajon közelebb vagyunk Istenhez, mint a diaszpóra zsinagógájában? Nyilván egészen más hangsúllyal, de ugyanekkora aktualitással merültek fel ugyanezek a kérdések a Templom pusztulása után is. A beszéd utolsó három versét (7,51–53) K. Haacker joggal nevezi „provokáló zárás”-nak (72. old.). Olybá tűnik – írja –, „mintha látta volna a jelenlévők arcán, hogy a Templom kérdésében kifejtett speciális véleménye megbotráncoztatta őket. A vádlottból egyszeriben vádló lesz” (i. m.). István kritikája alapvetően az Ószövetség prófétáihoz kapcsolódik (lásd Ézs 63,10; Jer 6,10; 9,26), és hasonló kritikát fogalmaz meg, mint pl. a 2Krón 36,15k vagy a Neh 9,30 (73. sk. old.), tehát a zsidóság önkritikus hangját eleveníti fel. Akkor mégis mi vezetett a halálához? Vélhetően az, hogy az ószövetségi helyeket Jézusra nézve magyarázta és hirdette a nép körében, arra a Jézusra nézve, akit vádlói elárultak és meggyilkoltak (ApCsel 7,52).

A mártírium leírása mint „bizonyoságtévesztés” (79–91. old.) címen az ApCsel 7,54–60 verseket tárgyalja a szerző. Eből a részből a látomás kivételességének

leírása emelkedik ki (83–86. old.), ahol hat pontban gyűjti össze K. Haacker, mi-
ben tér el ez a Jézus-látomás az összes
többi hasonló újszövetségi beszámoló-
tól. Itt is építő lett volna, ha arról is ír né-
hány szót a szerző, hogy miképpen volt
lehetséges kivégezni egy embert a Ró-
mai Birodalomban, ahol Kr. u. 6-tól kez-
dődni a *ius gladii* csak a római hatósá-
got illette meg. Ezzel az epizóddal zárul
az Istvánról szóló elbeszélés a Bibliában,
de a hellenista zsidókeresztyének hatá-
sa ennél jóval nagyobb
volt az őskeresztyénség
történetében. Ezt érzé-
kelteti a következő része
a könyvnek, ami röviden
(talán túl röviden) az
ApCsel 8–11 fejezeteit
tárgyalja. Ebben a nyolc
oldalban (92–100. old.)
a szerző olyan pontokat
érint, amelyekhez megint
csak jó lett volna, ha rész-
letebben olvashatunk
vagy a könyv elején,
vagy legkésőbb ebben
a fejezetben a hellenista

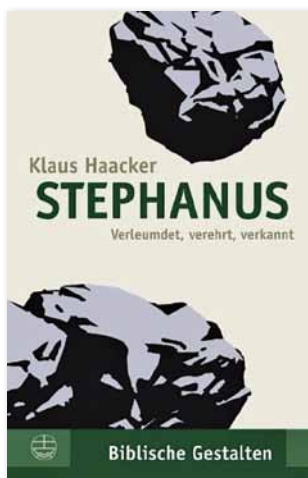
zsidóságról, mert csak ezen ismeretek
alapján válna igazán egyértelművé, mi-
lyen hatalmas szerepet játszott a közülük
megtérő zsidókeresztyének tevékenysé-
ge a pogányok felé való nyitásban; és
hogyan ennek milyen előzményei voltak,
s miként teljesedett be aztán Pál apostol
munkásságában, aki szintén hellenista
zsidókeresztyén volt.

Itt érkezünk el a fentebb már említett
hatástörténeti vizsgálathoz a könyvön
belül. Ennek első fejezete István alakját
tárgyalja a kegyességben és a teológiá-
ban. Számomra a kiadvány egyik legiz-
galmasabb része (101–127. old.), hogy
miként formálódott István tisztelete az
óegyházban, a középkoron át egészen

napjainkig; hogy milyen jelentős szere-
pet játszott ebben Ágoston, Hippo püs-
pöke, ahová István néhány relikviája
került; s hogy mennyire bizonyult termé-
kenynek az első mártír története a kö-
zépkori irodalomban.

A hatástörténeti rész második fejeze-
te (128–154. old.) pedig teológiatörténe-
tileg roppant tanulságos – ezt tartom a
könyv másik kiváló részének. Itt ugyan-
is azt mutatja be K. Haacker, mennyire
félreértették István alakját a protestáns
teológiában. Áttekinté-
sét F. Ch. Baur értelme-
zésével és ennek hosszú
távon érvényesülő ha-
tásával kezdi. Baur úgy
vélte, hogy István és vele
a hellenista zsidókeresz-
tyének képviselték volna
az univerzalizmust, ami-
vel szemben Péter par-
tikularizmusa állt, ebben
gyökerezik az a külön-
ség, ami a zsidóság és
a keresztyénség között
később is megjelent (131.
old.). Ennek a gondolat-

nak hihetetlen hatása volt a későbbi te-
ológiára, hiszen nem állított mást, mint
hogyan István és őt követve Pál egy uni-
verzális, a belső értékeket hangsúlyozó
egyházat teremtett, szemben a zsidóság
partikuláris, külsőségeket figyelembe
vevő vallásával. Baur hatása köszön vis-
sza még akkor is a teológiai gondolkodá-
sban, ha sokszor a szerzők már nem
is hivatkoznak rá. Így egészen hasonló
állásponttal találkozhatunk a XX. század
olyan meghatározó teológusainál, mint
Eduard Schweizer, Walter Schmidhals
vagy éppen Jürgen Becker (lásd 144. sk.
old.). A változás első jelei István megíté-
lésében Martin Hengelnél tapasztalha-
tóak, bár még ő is sok vonatkozásban

a régi iskola embere maradt (148k. old.). K. Haacker szerint azonban ezek az értelmezések azért járnak tévúton, mert a zsidóságra éppen a tanbeli sokszínűség tolerálása a jellemző. A zsidóság tud intoleráns lenni, ami a cselekedeteket illeti, amelyek megsértik Isten törvényét, de a különféle tanításokkal szembeni toleranciájuk mintaszerű. A legjobb példa erre a rabbinikus irodalom sokszínűsége, amelyben számos olyan álláspontot is olvashatunk, amivel a többség egyáltalán nem értett egyet (150. old.). Elsőként Ulrich Wilckens beszél egy bizonyosan találó ítéletről Istvánnal szemben a hellenista zsidók részéről, és tekinti egyenes következményének, hogy Pál ezen keresztyének üldözésére indul (151. old.). Itt ismét felhívom a figyelmet arra, hogy nagyon jó lett volna, ha korábban alaposabban tisztázza K. Haacker a kortörténeti kérdéseket, hiszen ez esetben is roppant fontos, hogy az arámiul beszélő zsidókeresztyéneket, konkrétan az apostolokat, nem éri üldözés Jeruzsálemben még ebben az időszakban, csak a hellenistákat, hiszen csak ezen ismeret birtokában érthetjük U. Wilckens kijelentését. Végezetül a kortársak közül még Gerd Theißenit említi a szerző, akit idézve végre felvilágosítást kapunk, hogy milyen esetekben volt lehetséges kivégezni egy embert kihagyva a római hatóságot (152. sk. old.). Ez az István esetében leírt módon csak akkor történhetett meg, ha a Templomot profanizálta valaki azzal, hogy pogányokat vitt oda. Feltételezhetjük tehát, hogy István megkövezésének az oka az lehetett, hogy a Templom szentségét sértette meg, az ítélet tehát jogos volt.

A hatástörténeti bemutatás itt érkezik el a gyakorlati teológiához. Ebben a fejezetben (155–170. old.) olyan prédikációkból olvashatunk jellemző részleteket,

amelyek István emléknapiján hangoztak el. „Amikor az ógyházi időkben december 26-át nyilvánították István emléknapijának, még senkinek fogalma sem volt arról, hogy lesz karácsony másnapja is” (155. old.). Ez a tény pedig kifejezetten kivételessé teszi, ha ennek ellenére valaki mégis Istvánról beszél ezen a napon. Az összegyűjtött anyag legnagyobb részét Alfred Delp prédikációi teszik ki, akit Helmuth von Moltke gróf köréhez tartozóként kivégeztek 1945. február 2-án.

A gyakorlati teológia után a képzőművészetben megjelenő István-ábrázolásokat tárgyalja a szerző (171–179. old.) – nagyon jó ötletnek tekinthetjük, hogy itt beszél azokról a képekről, amelyek a teljes kiadványban elszórva megjelennek. Ezt a fejezetet István alakjának recepciója követi a zenében (179–195. old.), majd a költészetben (195–206. old.), végül a zsidóságon belül.

Összességében elmondható, egy olvasmányos ismeretterjesztő kiadványt írt Klaus Haacker. A kortörténeti rész lehetne részletesebb, ugyanakkor a hatástörténeti áttekintés kifejezetten szerteágazó és tartalmas, ezen belül is külön figyelmet érdemel az a 18 darab kép, amely a kiadványt illusztrálja. Számonra az egyik legizgalmasabb része a könyvnek István vértanú ünnepének hagyományanyaga volt, mivel ez tőlünk reformátusoktól meglehetősen távol áll, valamint a teológiatörténeti áttekintés, Baurtól Theißenig. De nem csupán ezt a könyvet ajánlhatjuk figyelmébe az olvasóknak és a magyar kiadóknak, hanem a teljes sorozatot. Hiszen az ilyen tudományos igénnyel megírt, mégis mindenki számára fogyasztható teológiai irodalomra nagy szükség lenne magyar nyelven is.

Kókai Nagy Viktor